

Op deze uitgave is de CC-BY-NC-licentie van toepassing.

Het is toegestaan om deze uitgave te kopiëren, distribueren, vertonen en op te voeren, en om afgeleid materiaal te maken dat op dit werk gebaseerd is zolang dit geen commerciële doeleinden heeft en uitsluitend als de auteur vermeld wordt als maker: P.A. Kok / Theologische Universiteit Apeldoorn

'Dit is mijn בְּרִית met hen,' zegt JHWH

*Een onderzoek naar de inhoud en reikwijdte van
de boodschap van בְּרִית zoals Jesaja 59,21 daarover spreekt*

Sander Kok
Masterscriptie
Bijbelse theologie

'Dit is mijn בְּרִית met hen,' zegt JHWH

*Een onderzoek naar de inhoud en reikwijdte van
de boodschap van בְּרִית zoals Jesaja 59,21 daarover spreekt*

Sander Kok
studentnummer 1012

Masterscriptie
Bijbelse theologie
Theologische Universiteit Apeldoorn

Begeleiders:
prof. dr. J. Dekker / dr. M.C. Mulder

Meelezer:
prof. dr. H.G.L. Peels

Apeldoorn
19 mei 2020

Inhoudsopgave

1	INLEIDING	4
1.1	INTRODUCTIE.....	4
1.2	PROBLEEMSTELLING.....	6
1.3	RELEVANTIE	7
1.4	PLAN VAN AANPAK	7
2	DE BETEKENIS VAN JESAJA 59,21 IN ZIJN DIRECTE CONTEXT	9
2.1	REDACTIE EN OPBOUW VAN HET BOEK JESAJA.....	9
2.2	HISTORISCHE CONTEXT	10
2.3	LITERAIRE CONTEXT.....	12
2.4	EXEGESE JESAJA 59,15B-21	13
2.4.1	<i>Jesaja 59,15b-16</i>	14
2.4.2	<i>Jesaja 59,17</i>	17
2.4.3	<i>Jesaja 59,18</i>	19
2.4.4	<i>Jesaja 59,19</i>	20
2.4.5	<i>Jesaja 59,20</i>	21
2.4.6	<i>Jesaja 59,21</i>	23
2.5	SAMENVATTING EN CONCLUSIES	25
3	DE PLAATS VAN JESAJA 59,21 BINNEN JESAJA 56-66	26
3.1	STRUCTUUR JESAJA 56-66.....	26
3.1.1	<i>Een concentrische structuur</i>	26
3.1.2	<i>Een lineaire structuur</i>	27
3.2	PLAATS EN BETEKENIS JESAJA 59,21 BINNEN JESAJA 56-66	28
3.2.1	<i>Jesaja 59,21 als afsluiting van Jesaja 56-59</i>	28
3.2.2	<i>Jesaja 59,21 (als overgang van 59,15b-20 naar en) in relatie tot 60,1-22</i>	30
3.2.3	<i>Jesaja 59,21 in relatie tot Jesaja 61,1-3a</i>	31
3.3	SAMENVATTING EN CONCLUSIES	33
4	DE PLAATS VAN בְּרִית IN JESAJA 59,21 IN DE BOODSCHAP VAN HET GEHEEL VAN HET BOEK JESAJA	35

4.1	BEKNOPTE INTRODUCTIE VAN DE VERSCHILLENDE VERBONDEN IN HET OUDE TESTAMENT	35
4.2	BEKNOPT OVERZICHT VAN HET GEBRUIK VAN HET WOORD בְּרִית IN JESAJA.....	36
4.2.1	<i>Jesaja 24,5</i>	36
4.2.2	<i>Jesaja 28,15.18</i>	37
4.2.3	<i>Jesaja 33,8</i>	39
4.2.4	<i>Jesaja 42,6</i>	39
4.2.5	<i>Jesaja 49,8</i>	41
4.2.6	<i>Jesaja 54,10</i>	42
4.2.7	<i>Jesaja 55,3</i>	43
4.2.8	<i>Jesaja 56,4.6</i>	44
4.2.9	<i>Jesaja 61,8</i>	45
4.2.10	<i>Samenvatting en conclusies</i>	45
4.3	בְּרִית IN JESAJA 59,21.....	46
4.3.1	<i>Redding</i>	47
4.3.2	<i>Een lossen</i>	48
4.3.3	<i>Bekering</i>	48
4.3.4	<i>In Jakob</i>	50
4.3.5	<i>De geest en de woorden van JHWH zullen niet wijken</i>	51
4.3.6	<i>Van nu aan tot in eeuwigheid</i>	52
4.3.7	<i>Samenvatting</i>	53
4.4	SAMENVATTING EN CONCLUSIES	54
5	DE PLAATS VAN JESAJA 59,21 IN DE BOODSCHAP VAN HET NIEUWE TESTAMENT, IN HET BIJZONDER ROMEINEN 11,26-27	55
5.1	BEKNOPTE VERKENNING VAN DE PLAATS VAN JESAJA 59,21 IN HET NIEUWE TESTAMENT	55
5.2	JESAJA 59,21 IN ROMEINEN 11,27	58
5.2.1	<i>Aanleiding tot het schrijven van de brief</i>	58
5.2.2	<i>Hoofdstructuur van de brief</i>	58
5.2.3	<i>Romeinen 9-11 in het kort</i>	59
5.2.4	<i>Romeinen 11,25-26a</i>	59
5.2.5	<i>Romeinen 11,26b-27</i>	62
5.2.6	<i>ἐκ Σιῶν</i>	67

5.3	SAMENVATTING EN CONCLUSIES	68
6	EVALUATIE EN CONCLUSIES	69
6.1	CONCLUSIES NAAR AANLEIDING VAN HET ONDERZOEK	69
6.2	AANBEVELINGEN VOOR VERVOLGONDERZOEK	71
6.3	RELEVANTIE	73
	SAMENVATTING.....	74
	LITERATUURLIJST	76
	BIJLAGE 1 – ONDERZOEK PERIKOOPINDELING IN COMMENTAREN	83
	BIJLAGE 2 – ANALYSE WERKWOORDSVORMEN EN SUFFIXEN JESAJA 59	84
	BIJLAGE 3 – STRUCTUURANALYSE JESAJA 59	89
	BIJLAGE 4 – WERKVERTALING JESAJA 59	95

1 Inleiding

1.1 Introductie

In de vorige eeuw is naar het thema 'verbond' in de bijbelse en systematische theologie al veel onderzoek verricht. Na de Eerste Wereldoorlog ontstond er een herleving van de theologie van het Oude Testament en werd gezocht naar een middelpunt. Het was Eichrodt die vervolgens het thema 'verbond' (in zijn *Theologie des Alten Testaments*) als het centrum daarvan bestempelde.¹ In die periode ontstonden er ook stevige discussies rond dit thema.² De aandacht voor dit thema verflauwde op een gegeven moment, maar de laatste jaren lijkt sprake van een herleving.³

In het Oude Testament sluit God op verschillende momenten een verbond. Een belangrijk terrein van onderzoek is hoe die verschillende verbonden zich tot elkaar verhouden. Bovendien wordt een nieuw verbond in het vooruitzicht gesteld, waarin JHWH een vernieuwing van het hart belooft (Deut. 30,6). Meestal wordt daarbij op Jeremia 31,31-34 en Ezechiël 36,26-28 gewezen. In Ezechiël belooft JHWH zijn geest te zullen geven. Opvallend is dat Jesaja 59,21 hierbij genegeerd lijkt te worden, terwijl ook daar over het verbond van JHWH en de belofte van zijn geest gesproken wordt.⁴

Nu is het nieuwe verbond in het bijbelboek Jesaja geen prominent thema. Geheel ontbreken doet het echter ook niet. Dekker heeft hier iets van laten zien in zijn bijdrage aan de IOSOT Conference Stellenbosch (september 2016) en de BEST-Conference Apeldoorn (maart 2017).⁵ Ook in zijn bijdrage blijft Jesaja 59,21 echter buiten beschouwing (in tegenstelling tot 54,10; 55,3; 61,8).

¹ Steinberg, 'Geschiedenis', 32. Vgl. ook Vriezen, *Hoofdlijnen*, 181-185; Van den Brink / Van der Kooi, *Dogmatiek*, 328.

² Vgl. Van Genderen / Velema, *Dogmatiek*, 496, 498-499.

³ Illustratief hiervoor is de internationale BEST-conferentie over het verbond, die op 30 en 31 maart 2017 in Apeldoorn georganiseerd werd door de onderzoeksgroep BEST (Biblical Exegesis and Systematic Theology) van de Theologische Universiteiten in Apeldoorn en Kampen.

⁴ Scott W. Hahn heeft met *Kinship by Covenant. A Canonical Approach to the Fulfillment of God's Saving Promises* een indrukwekkende studie neergelegd over de verschillende verbonden en verbondsmomenten in de bijbelse geschiedenis en hoe die zich tot elkaar verhouden. In het tekstregister daarvan zal echter tevergeefs gezocht worden naar Jes. 59,21. Hahn, *Covenant*, 78-79 noemt Jer. 31,31-34 en Ezech. 36,26-28 wel en betreft die teksten op het nieuwe verbond.

Ook in een standaardwerk als de *Beknopte gereformeerde dogmatiek* vermelden Van Genderen en Velema Jes. 59,21 niet bij de behandeling van het nieuwe verbond. Van den Brink / Van der Kooi, *Dogmatiek*, 449 vermelden Jes. 59,21 wel (gerelateerd aan de realisatie van "het verbond of de nieuwe gemeenschap die God beoogt"), maar ook niet meer dan dat. Iets uitgebreider, maar in essentie op dezelfde manier besteden Gentry / Wellum, *Covenant*, 454 er aandacht aan.

⁵ 'What Does David Have to Do with It? The Promise of a New Covenant in the Book of Isaiah.' (nog te publiceren).

Hoewel er nauwelijks artikelen te vinden zijn, bleek er vrij recent toch iemand met Jesaja 59,21 aan de slag te zijn gegaan. Ruthven trekt zelfs vergaande conclusies als het gaat om de relatie tussen 59,19-21 en het bijbelboek Handelingen.⁶ Hij beschouwt 59,19-21 als een soort sjabloon voor het boek Handelingen, zoals daarvan ook sprake zou zijn met 61,1-2 voor Lucas' eerste boek.⁷ Daar valt het nodige op af te dingen.⁸ Hoewel Ruthvens eigen betooglijn al niet overal even consequent is, gaat hij bovendien met de Schrift om als een soort puzzelboek. Profetieën zijn een soort puzzels die ontrafeld moeten worden en deels gebeurt dat later in de bijbelse geschiedenis al. Op die wijze loopt het bijbelboek Handelingen weg uit 59,19-21. Opvallend genoeg wordt in Handelingen echter geen enkel expliciet verband gelegd met 59,19-21. Bovendien besteedt Ruthven totaal geen aandacht aan de context van 59,19-21 zelf. Dit bij elkaar genomen voedt mijn overtuiging dat 59,21 een grondig onderzoek verdient.

Deze overtuiging wordt verder gesterkt door Berges en Beuken. In *Das Buch Jesaja. Eine Einführung* lijken ze enerzijds Jesaja 59,21 nadrukkelijk te verbinden met de daaraan voorafgaande verzen en anderzijds juist ook een scheiding aan te brengen tussen 15b-20 en 21.⁹ Ze besteden er echter maar heel beknopt aandacht aan. Terloops wordt nog wel opgemerkt dat in 59,21 sprake zou zijn van een ander verbond dan in 55,3.¹⁰

Met Jesaja 59,21 is afgezien van bovenstaande nog iets bijzonders aan de hand. Bij dit ene vers lijkt van een ander teksttype (proza) sprake te zijn dan bij de omliggende tekst (poëzie).¹¹ Dat roept de vraag op in hoeverre dit van invloed is op de relatie van dit vers met zijn context. Binnen Jesaja 59,21 is daarnaast nog sprake van een ander opmerkelijk gegeven. In het eerste deel van dit vers spreekt JHWH over zijn verbond met *hen* (meervoud), terwijl de belofte van 'de geest' en 'de woorden' in het tweede deel van het vers betrekking heeft op een mannelijk enkelvoud (en zijn nageslacht). Onderzocht zal dus moeten worden of sprake is van spanning tussen beide antecedenten en hoe deze verbonden zijn met de directe en bredere context.

⁶ Ruthvens artikel "This Is My Covenant with Them': Isaiah 59.19-21 as the Programmatic Prophecy of the New Covenant in the Acts of the Apostles." is in twee delen gepubliceerd. Zie hiervoor de literatuurlijst.

⁷ Ruthven beschouwt het als een gegeven dat Jes. 61,1-2 een programmatische sjabloon vormt voor het eerste boek van Lucas, maar maakt niet duidelijk waar hij dat vandaan heeft gehaald en waar dat op gebaseerd is.

⁸ Ter voorbereiding op dit onderzoek heb ik hierover in het najaar van 2019 een essay geschreven onder de titel 'Jesaja 59,19-21 als sjabloon voor het boek Handelingen(?)'.

⁹ Berges / Beuken, *Einführung*, 201-203.

¹⁰ Berges / Beuken, *Einführung*, 203.

¹¹ Niet elke vertaling laat dat even duidelijk zien. Waar bijvoorbeeld de HSV het zichtbaar onderscheidt, is dat bij de NBV niet het geval (al wordt Jes. 59,21 wel voorafgegaan door een witregel). Als het gaat om de Hebreeuwse tekst, brengt de BHS wel onderscheid aan.

1.2 Probleemstelling

Deze studie probeert daarom helder te krijgen wat precies de inhoud en reikwijdte van de boodschap is van בְּרִית in Jesaja 59,21. Opzettelijk laat ik het Hebreeuwse woord hier onvertaald. Kwakkel heeft erop gewezen dat het Nederlands woord 'verbond' er namelijk geen adequate vertaling voor is.¹² Hoewel in veel gevallen bruikbaar, heeft het Hebreeuwse woord verschillende betekenisaspecten. Op grond van de context moet daarom per geval de concrete strekking van het woord duidelijk worden. Dat is precies wat deze studie voor Jesaja 59,21 beoogt te doen.

Om helderheid te verkrijgen moet dit vers allereerst in zijn directe context verstaan worden. Vervolgens zal duidelijk moeten worden hoe dit vers een plaats heeft in de boodschap van het derde boekdeel van Jesaja (56-66). Wanneer hier zicht op verkregen is, kan onderzocht worden welke plaats dit בְּרִית inneemt in het geheel van het boek Jesaja.

In het verlengde daarvan kan nagegaan worden hoe dit vers een plaats heeft in de boodschap van het Nieuwe Testament. Voor dit onderzoek voert het te ver om dit uitgebreid te doen, maar in de kantlijn bij Romeinen 11,26-27 verwijst NA²⁸ naar Jesaja 59,20-21. In het bijzonder zal daarom onderzocht worden hoe Jesaja hier door de apostel Paulus gebruikt wordt in de formulering van zijn boodschap en de ontwikkeling van zijn gedachtegang in de brief aan de Romeinen. Bovendien kan het gebruik van deze tekst in het Nieuwe Testament bijdragen aan het beter verstaan van de reikwijdte van de boodschap ervan.

Dit exegetische en bijbels-theologische onderzoek geeft daarom antwoord op de vraag:

Wat is de inhoud en reikwijdte van de boodschap van בְּרִית, zoals Jesaja 59,21 daarover spreekt, en hoe past dit binnen het bijbelse spreken over de verschillende verbonden in hun onderlinge relatie?

Om hier helderheid in te krijgen, geeft het onderzoek antwoord op de volgende deelvragen:

- 1) Wat is de betekenis van Jesaja 59,21 in de context van Jesaja 59,15b-21?
- 2) Welke plaats heeft Jesaja 59,21 binnen het derde deel (56-66) van het boek Jesaja?
- 3) Welke plaats heeft בְּרִית in Jesaja 59,21 in de boodschap van het geheel van het boek Jesaja?

¹² Kwakkel, 'Verbonden', 128: "Het Hebreeuwse woord *beriet* heeft verschillende betekenisaspecten, zoals toezegging, verplichting, overeenkomst, verdrag. Het Nederlandse woord 'verbond' is in veel gevallen een bruikbare vertaling. Als men deze vertaling gebruikt, moet men wel per geval de concrete strekking van het woord beschrijven op grond van de context."

- 4) Welke plaats heeft Jesaja 59,21 in de boodschap van het Nieuwe Testament, in het bijzonder in Romeinen 11,26-27?

1.3 Relevantie

Als het gaat om de relevantie van dit onderzoek, kan vooral gewezen worden op de wetenschappelijke, theologische en kerkelijke relevantie.

De *wetenschappelijke relevantie* wordt zichtbaar in het gegeven dat dit vers grotendeels buiten beschouwing is gelaten in het wetenschappelijk onderzoek naar het bijbelse spreken over het verbond.¹³ Dit onderzoek levert wellicht nieuwe inzichten op als het gaat om de wijze waarop het bijbelboek Jesaja, respectievelijk de Bijbel, spreekt over het verbond en de onderlinge samenhang dan wel het onderscheid tussen de verschillende bijbelteksten hierover.

De *theologische relevantie* wordt zichtbaar in de bijdrage die dit onderzoek gaat leveren aan een beter verstaan van het thema 'verbond'. In de theologie van Jesaja lijkt dit thema geen grote plaats in te nemen. Tegelijkertijd bestempelde Eichrodt het verbond als het centrale thema van het hele Oude Testament. Hoewel daar vragen bij te stellen zijn, heeft hij wel laten zien dat de verbondsgedachte nadrukkelijk van toepassing is op 'God en volk'.¹⁴ Daarmee heeft dit onderzoek theologisch relevantie voor een beter verstaan van de relatie tussen God en zijn volk. Met het oog op de openbaringsgeschiedenis krijgt het vervolgens ook relevantie voor de relatie Israël en kerk. Daarmee heeft het onderzoek ook *kerkelijke relevantie*. In het Nieuwe Testament neemt Paulus juist in zijn brief aan de Romeinen, waar hij worstelt met Gods plan voor de Joden en de niet-Joden, met daarbij de betekenis van Gods verbond met en verkiezing van Israël, Jesaja 59,20-21 mee in zijn betoog. Nog steeds zoekt de christelijke kerk zicht te krijgen op de relatie tussen JHWH en Israël, en zo op haar eigen relatie met Israël.

1.4 Plan van aanpak

Om tot een antwoord op de onderzoeksvraag en de verschillende deelvragen te komen, zal een exegetisch en bijbels-theologisch onderzoek uitgevoerd worden. De uiteenzetting van dit onderzoek volgt de vier deelvragen.

Allereerst wordt de betekenis van Jesaja 59,21 in zijn directe context onderzocht. Die directe context dient afgebakend te worden. Uitgaande van de literaire opbouw van het boek Jesaja,

¹³ Zie voetnoot 4.

¹⁴ Steinberg, 'Geschiedenis', 32.

zal de aandacht zich concentreren op het derde boekdeel (56-66).¹⁵ Vervolgens wordt kort beargumenteerd waarom 59,15b-21 de te exegetiseren perikoop is.

Bij elk vers uit de perikoop wordt een eigen vertaling van de Hebreeuwse tekst gegeven.¹⁶

Indien nodig wordt in de exegetische ook aandacht geschonken aan tekstkritische zaken. In de grammaticaal-historische exegetische worden de literaire context en historische achtergronden onderzocht en waar nodig in rekening gebracht met het oog op het verstaan van de tekst. Zo moet zicht komen op de inhoud van בְּרִית in Jesaja 59,21. Wanneer dit helder is, kan vastgesteld worden wat de betekenis van vers 21 in de context van 59,15b-21 is.

Vervolgens wordt onderzocht welke plaats Jesaja 59,21 binnen het derde deel (56-66) van het boek Jesaja heeft. Eerst zal inzicht gegeven worden in de structuur van dit boekdeel. Op grond van die structuur zal de plaats van 59,21 tot die structuur onderzocht worden.

De volgende stap is te onderzoeken welke plaats בְּרִית in Jesaja 59,21 heeft in de boodschap van het boek Jesaja. Daarbij wordt aandacht besteed aan andere tekstplaatsen binnen Jesaja waarin het woord בְּרִית voorkomt en hoe die tekstplaatsen zich tot elkaar verhouden. Waar mogelijk zal ook aandacht geschonken worden aan het bijbelse spreken over het verbond of de verschillende verbonden. Datzelfde wordt vervolgens ook voor בְּרִית in 59,21 gedaan. Ten opzichte van de exegetische in hoofdstuk 2 kan nu breder gekeken worden dan alleen naar de directe context in het boek Jesaja. Dat betekent dat ook duidelijk moet worden in hoeverre het spreken over de geest van JHWH in 59,21 te verbinden is met Ezechiël 36,26 en of ook 59,21 past binnen het oudtestamentische spreken over een nieuw verbond.

Als laatste wordt onderzocht in hoeverre en op welke wijze het בְּרִית van Jesaja 59,21 een plaats heeft in de boodschap van het Nieuwe Testament. Dit begint met een korte verkenning van het hele Nieuwe Testament op dit punt. Vervolgens zal de aandacht snel gericht worden op Romeinen 11,26-27. Duidelijk moet worden op welke wijze Paulus Jesaja 59,20-21a verwerkt in zijn betoog en wat dit betekent voor de uitleg ervan. Is dit in lijn met wat bij de exegetische van Jesaja 59,21 in hoofdstuk 2 naar voren is gekomen? Of levert dit wellicht nieuwe inzichten op voor het verstaan van de inhoud en reikwijdte van de boodschap van בְּרִית in Jesaja 59,21?

¹⁵ Hoewel het interessant (en tamelijk uniek) is dat Berges / Beuken, *Einführung*, 191-193 daarbij uitgaat van Jes. 55-66, wordt in dit onderzoek de gangbare opvatting (Jes. 56-66) als uitgangspunt aangehouden.

¹⁶ In bijlage 4 wordt een werkvertaling van heel Jesaja 59 gegeven. De masoretische tekst, zoals te vinden in de BHS, is hiervoor als uitgangspunt genomen. Ten behoeve van deze werkvertaling zijn tekstkritische zaken overwogen en becommentarieerd. Waar nodig zijn ze vervolgens in de vertaling verwerkt.

2 De betekenis van Jesaja 59,21 in zijn directe context

In dit hoofdstuk wordt de vraag naar de betekenis van Jesaja 59,21 in zijn directe context beantwoord. Een zorgvuldige exegese moet dit duidelijk maken. Dat kan echter niet zonder vooraf kort aandacht te schenken aan enkele relevante zaken.

Om te beginnen wordt beknopt inzicht geboden in de redactie en opbouw van het boek Jesaja. Vervolgens besteed ik aandacht aan de historische achtergrond waartegen Jesaja 59,21 en zijn directe context verstaan moeten worden. Daarmee komt er ook zicht op de geadresseerden van deze woorden.

Als laatste zal de te exegetiseren perikoop afgebakend worden. Zodra dit gedaan is, zal dit gedeelte geëxegetiseerd worden tegen zijn historische achtergrond en met het oog op de geadresseerden. Daarna zullen er conclusies getrokken worden wat betreft de betekenis van Jesaja 59,21 in zijn directe context.

2.1 Redactie en opbouw van het boek Jesaja

Tot het eind van de achttiende eeuw was er nauwelijks reden om eraan te twijfelen dat de achtste-eeuwse profeet Jesaja de auteur van het hele boek Jesaja was. Dit veranderde nadat Döderlein (1746-1792) een commentaar schreef waarin hij veronderstelde dat het boek uit twee afzonderlijke werken bestond (1-39 en 40-66).¹⁷ Duhm ging eind negentiende eeuw nog een stap verder door in Jesaja 56-66 een derde deel te herkennen.¹⁸

Verder onderzoek leidde ertoe dat het bijbelboek steeds meer versnipperde. Steeds minder was afkomstig van de profeet Jesaja uit de achtste eeuw voor Christus. Vanzelfsprekend riep dit weerstand op en werden kritische kanttekeningen geplaatst.¹⁹ Die zijn niet genegeerd, maar desondanks delen de meeste onderzoekers inmiddels de overtuiging dat het bijbelboek in een complex proces tot stand gekomen is.

Wel is er steeds meer oog gekomen voor de eenheid van het boek.²⁰ Het is ook niet anders dan als eenheid aan ons overgeleverd.²¹ Die eenheid wordt echter niet gevonden in één

¹⁷ Berges / Beuken, *Einführung*, 12-13; Blenkinsopp, *Isaiah 1-39*, 82.

¹⁸ Berges / Beuken, *Einführung*, 13; Blenkinsopp, *Isaiah 1-39*, 82.

¹⁹ Vgl. Vriezen, *Literatuur*, 257: "Reserves ten opzichte van de opvattingen van Otto Kaiser en U. Becker, die slechts weinig gedeelten in Jesaja 1-12 aan de profeet zelf toeschrijven en een belangrijk deel van Jesaja 13-39 in hellenistische tijd dateren, zal men moeilijk kunnen onderdrukken."

²⁰ Berges / Beuken, *Einführung*, 9-10.

²¹ Vgl. Motyer, *Isaiah*, 31; Oswalt, *Isaiah 1-39*, 29. Berges / Beuken, *Einführung*, 11 erkent dit ook: "Dass das Jesajabuch seit frühester Zeit als eine einheitliche Schrift rezipiert und überliefert wurde (LXX; Qumran; NT; Patristik), kann nicht verwundern."

auteur, maar in redactionele eenheid.²² Het is niet de boodschapper, maar de boodschap die centraal staat in het Oude Testament.²³

Dat heeft er ook toe geleid dat steeds meer sprake is van een synchrone analyse waar dat voorheen meer diachroon gebeurde.²⁴ Tegelijkertijd worden er wel steeds meer dwarsverbanden ontdekt binnen het bijbelboek en ook tussen de drie hoofddelen.²⁵ Bovendien worden daarin allerlei soorten van profetische herinterpretatie zichtbaar.²⁶ Vooral het derde deel van het boek Jesaja (56-66) laat dit zien. Dit deel van het boek is in de Perzische tijd waarschijnlijk voortgekomen uit een proces van exegetische reflectie op bestaande profetische leringen die als gezaghebbend werden beschouwd, om te beginnen op het voorgaande deel van het boek.²⁷ Hierin is dus geen sprake van ontkenning, maar juist van bevestiging van dit gezag. De profetische boodschap vanuit deze herinterpretaties hebben op hun beurt datzelfde gezag ontvangen. Het woord van God moet daarom niet statisch maar dynamisch worden begrepen, zoals de vergelijking met de regen en de sneeuw in Jesaja 55,10-11 prachtig onthult.²⁸

2.2 Historische context

Die profetische boodschap heeft allereerst zeggingskracht in haar eigen historische context.²⁹ Voor Jesaja 56-66 moet dan gedacht worden aan de tijd na de Babylonische ballingschap.³⁰ Expliciete historische aanknopingspunten worden in 56-66 echter niet gevonden. Dit maakt het moeilijk om deze hoofdstukken historisch te plaatsen. Volgens Berges / Beuken kan de *terminus a quo* gezet worden op de periode van Darius I, dat wil zeggen na 522 v.Chr., maar de *terminus ad quem* blijft betwist (mogelijk zelfs tot de hellenistische periode, na Alexander

²² Blenkinsopp, *Isaiah 1-39*, 82: "We have seen that Isaian scholarship over the last two or three decades has been exercised to move beyond this critical orthodoxy either by attempting to demonstrate a deliberately unifying theological intent (Childs) or by identifying structural, thematic, and lexical clues to an underlying unity at the redactional rather than the authorial level (Ackroyd, Clements, Rendtorff)." Zie ook Dekker, 'Eenheid', 129-146. Bij zijn slotopmerkingen geeft hij nog een aanzet tot omdenken: "Het laat juist zien hoe het Woord van God van meet af op de actualiteit is aangelegd en daarin steeds weer opnieuw tot spreken kwam."

²³ Berges / Beuken, *Einführung*, 13.

²⁴ Vgl. Berges / Beuken, *Einführung*, 9.

²⁵ Vgl. Vriezen, *Literatuur*, 254.

²⁶ Zie Dekker, 'Reinterpretation', 195-215. Vgl. Berges / Beuken, *Einführung*, 9; Blenkinsopp, *Isaiah 1-39*, 83.

²⁷ Dekker, 'Reinterpretation', 203-204.

²⁸ Dekker, 'Reinterpretation', 210-211.

²⁹ Volgens Kwakkel, 'Prophets', 3 hoeft er geen twijfel te zijn over de hoofdtaak van profeten: "[T]o pass the word of God to the people." Dat kon oordelend zijn (met een oproep tot bekering), maar ook beloftevol. Meestal gebeurde dat mondeling en wanneer gebruikgemaakt werd van schrijven, was dat met een specifiek doel (vgl. 2 Kron. 21,12; Jes. 8,1; Jer. 29; 51,60-64; Hab. 2,2). In het verlengde daarvan zijn er ook profetenboeken in de Bijbel terechtgekomen met een doel. Kwakkel, 'Prophets', 11: "Evidently, remembrance and the possibility of later use were the main purposes for which the words of the prophets were collected in books."

³⁰ Vgl. Motyer, *Isaiah*, 26; Koole, *Jesaja III*, 4; Blenkinsopp, *Isaiah 1-39*, 82; Blenkinsopp, *Isaiah 56-66*, 54; Oswalt, *Isaiah 1-39*, 17; Berges / Beuken, *Einführung*, 23.

de Grote, 333 v.Chr.).³¹ De tweede helft van de 5^e eeuw v.Chr. lijkt echter het meest aanne- melijk.³² Ook Blenkinsopp zoekt het in een vergelijkbare afbakening: 516/515-458 v.Chr.³³ Voor de exegese is het dus zaak helder te hebben in welke situatie de teruggekeerde ballingen verkeerden.

Met rijke beloften (Jes. 40-55) waren de ballingen teruggekeerd, maar de volkomen vervulling van die beloften bleef uit. De terugkeer had het voorspel moeten zijn van een veel uitgebrei- der plan: een nieuwe exodus en een nieuwe schepping (vgl. Jes. 43,19; 48,7) als onderdelen van een nieuw verbond (Jes. 42,9). Na hun terugkeer in het beloofde land was van die heilstijd niets te merken.³⁴

De teruggekeerde ballingen kwamen in conflict met een deel van de bevolking dat nog in het land woonde.³⁵ Niet iedereen was in ballingschap gegaan.³⁶ De achtergeblevenen hadden zich vermengd met andere volken en ook deels hun afgodische praktijken overgenomen. Op aller- lei manieren was sprake van weerstand bij de herbouw van de tempel en de stad (vgl. Ezra 4-5 en Neh. 4).

Daar kwam bij dat de teruggekeerde Joden wel weer in hun eigen land waren, maar dit bete- kende niet dat ze ook weer een vrij volk waren. Ze leefden nog steeds onder de heerschappij van een ander volk (Perzië).³⁷

Ook was het niet zo goed gesteld met de dienst aan JHWH. In Ezra 9-10 en Nehemia 13 is te lezen over allerlei wanpraktijken onder de teruggekeerde bevolking waartegen opgetreden moest worden. In Jesaja 56-66 komen we deels dezelfde wanpraktijken tegen (al is het opval- lend dat daar niets gezegd wordt over gemengde huwelijken). Er is sprake van veel schijn- vroomheid en wie JHWH oprecht wil dienen, wordt verdrukt.³⁸

Dit is de historische achtergrond waartegen Jesaja 56-66 moet worden verstaan.

³¹ Berges, *Isaiah*, 21.

³² Berges / Beuken, *Einführung*, 23.

³³ Blenkinsopp, *Isaiah 56-66*, 44-54.

³⁴ Peels / Van Houwelingen, *Studiebijbel*, 853.

³⁵ Vgl. Provan, *History*, 286-302.

³⁶ Wetenschappers verschillen van mening wie er precies in ballingschap gevoerd zijn: voornamelijk de Joodse leiders of nagenoeg de hele bevolking?

³⁷ Provan, *History*, 300.

³⁸ Blenkinsopp, *Isaiah 56-66*, 51-54 wijst op de treurende (Jes. 57,18; 61,2-3; 66,10) en hen die beven voor Gods woord (66,5) en plaatst deze tegenover het priesterdom (Ezra 9,1-2; 10,5.18-22; Zach. 3,1-5; vgl. ook 2 Kon. 23,4-7.10-12; Jer. 7,9; Ezech. 8,1-18).

2.3 Literaire context

Om de directe literaire context voor de exegese van Jesaja 59,21 te bepalen, moet allereerst kort gekeken worden naar de hoofdstructuur van het derde boekdeel.³⁹ In Jesaja 56-66 is een chiasmatische structuur aanwezig met 60-62 als de kern:⁴⁰

A	56-59	
X	60-62	Heilsaankondiging voor Sion/Jeruzalem
A'	63-66	

Op grond van deze hoofdindeling geldt 59,21 als eind van de te exegetiseren perikoop. Dat het begin van 60 een andere toon (een directe aanspraak middels een dubbele imperatief) aanslaat, pleit ook hiervoor. Daar komt bij dat het Hebreeuws laat zien dat in 60,1 sprake is van een ander object: het suffix is daar vrouwelijk, terwijl het in 59,21 mannelijk is. Bovendien is 59,21 geschreven als prozaïsche tekst, in tegenstelling tot de poëtische structuur vanaf Jesaja 60.⁴¹ Ten slotte laat de BHS na 59,21 een nieuwe Setuma beginnen.⁴² Ook de Masoreten hebben het tekstgedeelte hier dus afgebakend.⁴³ Deze argumenten geven voldoende reden om 59,21 als einde van de te exegetiseren perikoop te beschouwen.

Nu zal duidelijk moeten worden waar de perikoop begint. Veel commentaren zien dat begin in de tweede helft van vers 15.⁴⁴ Dat gegeven is onvoldoende reden het ook zo te doen. Aan de tekst zelf moeten hiervoor argumenten ontleend worden.

Om te beginnen valt op dat de BHS ook na Jesaja 58,14 een nieuwe Setuma laat beginnen. Daarmee worden Jesaja 58 en 59 van elkaar gescheiden en is heel 59 te beschouwen als een afgebakend tekstgedeelte.

³⁹ In paragraaf 3.1 zal uitgebreider aandacht aan de structuur van Jesaja 56-66 gegeven worden.

⁴⁰ Berges / Beuken, *Einführung*, 191-193 laten het derde boekdeel al bij Jes. 55 beginnen, maar stellen wel Jes. 60-62 als het midden daarvan vast.

⁴¹ Datzelfde geldt ook voor de tekst voor Jes. 59,21. Het gaat nu echter eerst om het bepalen van het einde van de te exegetiseren perikoop.

⁴² Setumot (ס) en Petuhot (פ) zijn in de BHS gebruikt om paragrafen (grotere teksteenheden) te markeren. In een iets kleiner font dan de tekst zelf staan ze aan het einde van een vers (na de Sôph pāsûq). De hele Hebreeuwse Bijbel (m.u.v. de Psalmen) is op deze wijze verdeeld. De verdeling is bepaald door ruimtes die de Masoreten leeg lieten in de tekst (vgl. De Moor, 'Paragraphing', 7; Van Banning, 'Divisions', 144). Uit onderzoek (vgl. Korpel / De Moor, *Structure*, 1-9) is naar voren gekomen dat er niet in alle gevallen een duidelijk onderscheid te maken is tussen een Setuma en een Petuħa. De tekstscheidingen zelf lijken in elk geval geen uitvinding van de Masoreten te zijn geweest. Korpel, 'Introduction', 17-19 stelt op grond van de vondsten in Qumran (en vergelijking met andere handschriften) dat deze waarschijnlijk teruggaan op een oudere leestradiatie.

⁴³ Het is wel belangrijk te beseffen dat de tekstscheidingen die de Masoreten opnamen niet altijd even betrouwbaar zijn. Korpel, 'Introduction', 18 wijst erop dat de betekenis van de lege ruimtes niet altijd goed begrepen is (vgl. ook Tov, 'Division', 347), wat ook fouten tot gevolg kan hebben gehad. De Moor, 'Structure', 99 concludeert daarom: "One must always weigh the total evidence very carefully."

⁴⁴ Zie bijlage 1. Hierbij zij opgemerkt dat de (ons bekende) traditionele versnummering niet oorspronkelijk is. Daar hoeft dus geen dwingend gewicht aan gehangen te worden.

Middels een structuuranalyse is geprobeerd grip te krijgen op de tekststructuur van Jesaja 59.⁴⁵ Daarin wordt zichtbaar dat in hoofdzaak sprake is van een regelmatige colometrische structuur.⁴⁶ Op enkele punten wordt deze verstoord. Daar kunnen geen vergaande conclusies aan verbonden worden. Wel kan daar opnieuw naar gekeken worden nadat structuur aangebracht is op grond van de inhoud van de tekst. Opvallend is dat juist bij verzen waar de colometrie vragen oproept ook tekstinhoudelijk iets in de tekst gebeurt.⁴⁷

Daarbij valt op dat vers 21 op zichzelf lijkt te staan.⁴⁸ Bij het bepalen van het einde van de perikoop werd al duidelijk dat de tekst vanaf Jesaja 60 poëtisch van karakter is. Voor 59,21 blijkt dat ook het geval. Het prozaïsche karakter wijkt dus af van de omringende poëtische tekst. Opvallend is daarbij ook, dat de Masoreten aan het begin van vers 21 een R^ebi^a, een distinctief accent, hebben gebruikt. Toch begint pas na vers 21 een nieuwe Setuma, waarmee dit vers dus wel bij het geheel van Jesaja 59 hoort en het begin van de perikoop vóór 59,21 gezocht moet worden.

Voor vers 21 valt 15b om enkele redenen op. Om te beginnen komt JHWH vanaf daar als (handelend) subject in beeld. Daarmee is duidelijk sprake van een kentering ten opzichte van het voorgaande. Bovendien lijkt hij daar de balans op te maken. Er wordt een conclusie getrokken. De herhaling van נִרְאָה in 59,16 valt ook op. Dit is vermoedelijk als stijlfiguur bedoeld en verbindt 15b met dat vers.⁴⁹ De sterke dominantie van waijqtol-vormen vanaf 15b pleit ook hiervoor. Tot slot laat ook de colometrie, met een tricolon in 15b, een markering zien. Dit tricolon lijkt samen met het tricolon in 18b een soort inclusio te vormen voor de stanza 15b-18.

Op grond van deze overwegingen is het verantwoord te kiezen voor Jesaja 59,15b-21 als te exegetiseren perikoop, waarbij 1-15a meeklinkt in de conclusie in vers 15b.

2.4 Exegese Jesaja 59,15b-21

Nu er duidelijkheid is over de historische context waartegen deze profetie verstaan moet worden en ook de literaire context gedefinieerd is, kan met de exegese begonnen worden. In essentie is hierbij sprake van een vers-voor-vers-exegese, maar niet zonder oog te houden voor

⁴⁵ Zie bijlage 3.

⁴⁶ De laatste decennia is er steeds meer oog gekomen voor het literaire niveau van de Bijbel (vgl. *De Bijbel literair* onder redactie van Jan Fokkerman en Wim Weren). Dat is waardevol. Tegelijkertijd betekent dit enerzijds dat er op dit terrein nog een wereld te winnen is, anderzijds dat nogal wat kennis en kunde nodig is om hiervan te profiteren. Dat brengt ook enige reserve mee als het gaat om conclusies op dit gebied.

⁴⁷ Let op vers 1, 8, 9, 15b, 20 en 21.

⁴⁸ Dit wordt ook zichtbaar in diverse commentaren (vgl. Blenkinsopp, *Isaiah 56-66*, 61; Motyer, *Isaiah*, 418).

⁴⁹ Bovendien komt deze stijlfiguur in 15b-18 nog een aantal keer terug en verbindt dat deze verzen met elkaar.

de structuur van de perikoop. Daarbij wordt rekening gehouden met de strofen, zoals die uit de structuuranalyse naar voren gekomen zijn. Dat levert de volgende opbouw op: vers 15b-16, 17, 18, 19, 20 en 21. De bespreking hiervan zal steeds voorafgegaan worden door de Hebreeuwse tekst (MT) en een eigen vertaling.

2.4.1 Jesaja 59,15b-16

בִּירָא יְהוָה	15b	En JHWH zag het
וַיֵּרַע בְּעֵינָיו		en het was kwaadaardig in zijn ogen
כִּי־אֵין מִשְׁפָּט:		dat er geen recht was.
בִּירָא כִּי־אֵין אִישׁ	16	En hij zag dat er niemand was
וַיִּשְׁתַּמֵּם כִּי אֵין מִפְּגִיעַ		en hij was verbijsterd dat er geen pleitbezorger was;
וַתֹּשַׁע לוֹ זְרַעוֹ		toen kwam zijn arm hem te hulp,
וַצַּדִּיקְתּוֹ הִיא סִמְכֶתָהּ:		en zijn gerechtigheid, die ondersteunde hem.

Voor het eerst in Jesaja 59 komt JHWH als subject in beeld. Weliswaar wordt het tetragrammaton ook in 59,1 aangetroffen, maar daar ligt het anders. De nadruk ligt daar vooral op wat JHWH doet, of eigenlijk wat hij niet doet. Zijn arm lijkt te kort en zijn oor te zwak. Hij is niet bij machte in te grijpen of hij hoort hen niet of mogelijk zelfs een combinatie daarvan, zo meent het volk. JHWH wordt daar in 59,1 dus alleen vermeld in de klacht van zijn volk.

Vervolgens wordt duidelijk hoe het werkelijk zit. Het wangedrag van het volk zelf heeft ervoor gezorgd dat JHWH en zijn volk van elkaar verwijderd zijn geraakt. In 59,2-8 wordt dat gedrag in beeld gebracht. Dat leidt tot zelfreflectie in 59,9-15a, met zelfs een schuldbelijdenis (12-13), maar laat ook zien hoe kwaadaardig het gedrag van het volk geworden is (14-15a).

Na deze ontluisterende karakterisering van de situatie wisselt het subject. Vanaf 15b is JHWH het subject. Het in 16 herhaalde בִּירָא maakt duidelijk dat 15b daarmee een strofe vormt en niet met 15a.⁵⁰

“En JHWH zag het.” Het gebruik van de godsnaam (יְהוָה) roept direct het verbond tussen JHWH en zijn volk (vgl. Ex. 19,5-6; 20,2) in herinnering. Dat betekent ook dat hij voortdurend betrokken is op zijn volk. Hij kent de situatie waarin het zich bevindt volkomen. JHWH zag het.⁵¹ Hij zag het en het is kwaadaardig (וַיֵּרַע)⁵² in zijn ogen dat er geen recht is. Juist de formulering laat

⁵⁰ De stijlfiguur van de herhaling komt in de volgende strofen eveneens voor (met וַיִּלְבַּשׁ in 59,17 en וַיִּשְׁלַם in 59,18).

⁵¹ Opvallend genoeg wordt de woordcombinatie יְהוָה בִּירָא in slechts één andere OT-tekst gebruikt: in Deut. 32,19. Mozes verwoordt in een lied (Deut. 32) hoe het volk na zijn dood op verderfelijke wijze zal handelen (31,29) en precies in 32,19 staat dat JHWH dat zag, maar ook welke gevolgen dat zal hebben: hij zal hen, zijn zonen en dochters, verwerpen uit toorn. Is dat ook niet wat het volk in de tijd van Jes. 59 ervaren heeft (de ballingschap) en nog steeds ervaart (ook na de terugkeer in het beloofde land)?

⁵² Van het fiëntische ע"ע werkwoord רָע (kwaad) in 15a.

zien hoe groot het contrast geworden is. In 15a staat dat wie zich afkeert van het kwaad (רַע) wordt beroofd. Zo functioneert het 'recht' in Israël, maar dat is geen recht (מִשְׁפָּט). Dat handelen is kwaadaardig.

Dat recht (מִשְׁפָּט) een prominente plaats heeft in Jesaja 59 is niet verwonderlijk.⁵³ Het heeft alles te maken met de relatie tussen JHWH en zijn volk: recht is wat JHWH vraagt van zijn volk. Dat wordt onder andere zichtbaar in Jesaja 56,1: Neem het recht (מִשְׁפָּט) in acht en doe gerechtigheid (צְדָקָה), want mijn redding (יְשׁוּעָה) is nabij en weldra openbaar ik mijn gerechtigheid (צְדָקָה).⁵⁴

Maar wat vraagt JHWH daarmee nu precies? Wat is dat recht? God, als schepper, is de hoogste wetgever.⁵⁵ Recht is onlosmakelijk verbonden met hem. Het is een onderdeel van hoe hij de wereld heeft gemaakt. Dat recht dient de vrede in de samenleving en heeft een functie als vorm van vergelding en het streven naar verzoening.⁵⁶ Dat recht heeft God, als een soort gebruiksaanwijzing, deels ook laten vastleggen (in bijbelboeken als Exodus, Leviticus, Numeri en Deuteronomium). Gods verbondsvolk, ook de koning, is aan dit recht onderworpen.⁵⁷

Het recht in acht nemen heeft dus alles te maken met leven in overeenstemming met Gods geboden (vgl. Ex. 21,1). Daarmee is niet alles gezegd. Ten diepste gaat het erom dat recht in acht te nemen vanwege JHWH. Dit gaat dieper dan je strikt houden aan de regels. JHWH verlangt van zijn volk dat het in alles zijn recht doet, of daar in elk geval naar zoekt, in een leven met JHWH.

De realiteit in Jesaja 59 is anders. Het recht is ver bij het volk vandaan geraakt (59,8.9.14). Tevergeefs wordt uitgezien naar (Gods) recht; het is er niet en ook geen redding (59,11).

⁵³ Maar liefst 5x wordt מִשְׁפָּט gebruikt: in Jes. 59,8.9.11.14.15. Het woord komt 425x in de Bijbel voor (Koehler, *Lexicon*, 651; VanGemeren, *NIDOTTE* 2, 1142), waarvan 42x bij Jesaja: 1,17.21.27; 3,14; 4,4; 5,7.16; 9,7; 10,2; 16,5; 26,8.9; 28,6 (2x).17.26; 30,18; 32,1.7.16; 33,5; 34,5; 40,14.27; 41,1; 42,1.3.4; 49,4; 50,8; 51,4; 53,8; 54,17; 56,1; 58,2 (2x); 59,8.9.11.14.15; 61,8. Juist in Jesaja 59 wordt מִשְׁפָּט het meest gebruikt.

⁵⁴ In de Bijbel gaan recht en gerechtigheid vaak samen op. Dat wordt al zichtbaar in Gen. 18,19 (de eerste keer dat de Bijbel het noemt), maar bijvoorbeeld ook in Jes. 1,21.27 en 5,7! Williamson, 'Isaiah', 374-375 brengt Rendtorffs constatering in herinnering dat in Jes. 56,1 de eerste twee boekdelen van Jesaja worden samengevat. De eerste helft van 56,1 benadrukt (als samenvatting van Jes. 1-39) de noodzaak voor recht en gerechtigheid op de verschillende gebieden van het leven. In Jes. 40-55 is vervolgens sprake van een opmerkelijk contrast: hoewel er elementen van continuïteit zijn (ook wat betreft recht en gerechtigheid, zij het niet als tandem), wordt gerechtigheid meer uitgelicht aangetroffen (en anders gebruikt), regelmatig ook parallel met het woord voor redding (vgl. Jes. 41,10; 45,8; 46,13; 51,5.6.8).

⁵⁵ Dit is in het oude Nabije Oosten een uniek gegeven. Normaal gesproken is de koning de hoogste wetgever. In Israël is dat JHWH.

⁵⁶ Noordeggraaf, *Woordenboek*, 475. Vgl. ook Williamson, 'Isaiah', 374: "[T]his goes far beyond just the administration of the criminal legal system (though that is included). It speaks instead of the need for probity, including compassion, in all walks of social and political life. (...) [T]he general area is one of obviously continuing need at various levels of local, national and international life."

⁵⁷ Vgl. Jes. 1,17.21.27; 5,7. Zie ook 1 Kon. 3,28.

Blijkbaar heeft de ballingschap niet de gewenste uitwerking gehad. Het volk mocht wel terugkeren, maar heeft er niets van geleerd.

In 16a wordt hetzelfde nogmaals, zij het in andere bewoordingen, naar voren gebracht. Dat begint opnieuw met וַיָּרָא (consecutivum). Hij zag dat er niemand was.⁵⁸ Door de parallelie in de tekst wordt 'geen recht' gerelateerd aan 'geen mens' en in het verlengde daarvan ook aan 'geen pleitbezorger' (אֵין מְפָגֵיעַ).⁵⁹ Het is een collectief falen. Er is niemand die voor het recht (en zo voor JHWH) opkomt.⁶⁰ Het kan alleen bij JHWH zelf vandaan komen.

Ondertussen is de situatie verbijsterend voor JHWH.⁶¹ Hij had anders mogen verwachten. Na alles wat hij voor zijn volk gedaan had. En ook hoe hij, met zijn oordeel (de ballingschap), het volk weer in het rechte spoor terug had proberen te krijgen. Het heeft niets uitgewerkt.

JHWH laat het er echter niet bij zitten. Dat blijkt uit het vervolg. De voortzetting van de reeks consecutivum-vormen laat duidelijk de verbinding zien. Zijn arm komt hem te hulp (וַתִּשָּׁע)⁶² en zijn gerechtigheid ondersteunt hem. Beide cola in 16b, parallel aan elkaar, hebben dezelfde strekking.

Nu JHWH geen recht, geen mens, geen pleitbezorger aantreft, doet hij het alleen, geholpen door zijn arm. Zijn arm staat daarbij symbool voor zijn kracht.⁶³ Daarmee verlost hij, maar straft hij ook.⁶⁴

⁵⁸ Vgl. ook Jes. 41,28; 50,2; 53,6; 56,11; 57,1; Jer. 8,6-7; 12,11.

⁵⁹ VanGemenen, *NIDOTTE 3*, 575 wijst erop dat de wortel פָּגַע in het oude Nabije Oosten een breed scala aan betekenissen kende. Dat geldt ook voor het bijbelse gebruik. Hubbard heeft onderzoek gedaan naar 'The Hebrew Root PG' as a Legal Term'. Hij concludeert dat het werkwoord (in de qal) in gerechtelijke situaties moet worden weergegeven als 'ter dood brengen' (en niet simpelweg doden). Een vonnis wordt ten uitvoer gebracht. Er vindt gerechtigheid plaats. In Jes. 59,16 wordt, eveneens in een gerechtelijke context, het participium van de hif'il gebruikt. In dat geval gaat het om voorspraak doen of pleit bezorgen. Tegenover dit kwaad is er niemand die de rol van de dienaar van JHWH op zich neemt (vgl. Jes. 53,12). Zie ook VanGemenen, *NIDOTTE 3*, 575: "More positively, *pg*' can signify pleading or making intercession with another person (Gen 23:8; Ruth 1:16; Isa 53:12; 59:16; Jer 15:11; 36:25) or with God (Job 21:15; Jer 7:16; 27:18)."

⁶⁰ Er zijn uitleggers die dat vooral verwachtten van een profeet of een Davidische heerser (vgl. Koole, *Jesaja III*, 206). Dat is mogelijk, maar het אֵין אִישׁ maakt vooral ook duidelijk dat er níemand is.

⁶¹ Zie VanGemenen, *NIDOTTE 4*, 168: "The vb. *šmm* occurs most frequently (ca. 55x) with the sense to suffer destruction, with the implication of being deserted and abandoned, often as a consequence of divine judgment and/or enemy action." Hoewel dit nog niet direct raakt aan Jes. 59,16 komt dat een paar regels verder wel in beeld: "More often, however, it is used to describe the resulting state of ruin or destruction, and as such it is glossed as be deserted, be desolate, be in ruins." Dit effect is ook merkbaar bij JHWH als hij ziet hoe het er in Jes. 59 voor staat. De gebruikte hitpolel-vorm (ptc.) wijst op consternatie, ontsteltenis.

⁶² Het werkwoord יָשַׁע heeft alles te maken met redding (denk aan Yeshua, Jezus, wat redder betekent). Het verwondert niet dat de Vulgaat in die richting vertaalt: "et salvavit sibi brachium suum." In de hif'il zijn voor dit werkwoord ook andere betekenissen mogelijk. Koehler, *Lexicon*, 448-449 geeft drie mogelijkheden, waarvan de derde (ook gezien de parallelie in de beide cola van 16b) hier het beste past: "to come to assist with י." (Vgl. LXX: αἱ ἡμύνατο αὐτοὺς τῷ βραχίονι αὐτοῦ.) Tegelijkertijd heeft dit alles te maken met redding (vgl. Jes. 59,1.11.17). Ook VanGemenen, *NIDOTTE 1*, 559 wijst daarop: "Several texts link the nom. *yš'â* with justice. In an admonition, the prophet calls for Israel to maintain justice because salvation is coming (Isa 56:1). The prophetic disputation in 59:11 argues that Israel's sins have delayed the advent of salvation and justice."

⁶³ VanGemenen, *NIDOTTE 1*, 1146-1147. Vgl. Ps. 44,4; 98,1; Jes. 30,30; 40,10; 48,14; 51,5.9.

⁶⁴ Vgl. Ex. 6,6; 15,16; Deut. 7,19.

Parallel aan de arm van JHWH wordt ook zijn gerechtigheid (וְצִדְקָתוֹ) genoemd.⁶⁵ Dit is een kernbegrip in de Bijbel, maar niet eenvoudig te duiden.⁶⁶ Het gebruik van de term in het oude Nabije Oosten brengt grofweg scheiding aan tussen status en gedrag.⁶⁷ In het Oude Testament is dat terug te zien, waarbij het gevaar is dat te snel door een theologische bril gekeken wordt.⁶⁸ De aandacht moet daarom bij het verstaan van een dergelijk begrip allereerst gericht worden op de context.⁶⁹

In Jesaja 59,16 wordt Gods gerechtigheid verbonden met zijn arm. Dat raakt aan zijn daden. Scullion heeft erop gewezen dat de “salvific sense”, die in Jesaja 40-55 met het begrip mee komt, in 56-66 voortgezet wordt.⁷⁰ Ook Rendtorff besteedt, als bewijs voor de redactionele samenhang die hij tussen de drie boekdelen van Jesaja ziet, aandacht aan dit begrip.⁷¹ Rendtorff constateert dat צדק in 40-55 vaak gebruikt wordt in combinatie met vormen van ישע (vgl. 51,5-8). Ook in 59,16b is dit het geval: God komt (zelf) in actie. Het vervolg van de exegese zal duidelijk maken hoe dat ook hier ten behoeve van zijn volk is.⁷²

2.4.2 Jesaja 59,17

וַיִּלְבַּשׁ צְדָקָה כַּפְשָׁרְיוֹ	17	Hij kleeedde zich met gerechtigheid als harnas,
וְלִבְעַת יְשׁוּעָה בְּרֹאשׁוֹ		met een helm van redding op zijn hoofd;
וַיִּלְבַּשׁ בְּגָדֵי נָקָם תְּלַבֵּשׁ		hij kleeedde zich met een gewaad van wraak als kleding
וַיַּעַט כַּמְעִיל קִנְיָהּ:		en hij hulde zich als in een mantel van na-ijver.

⁶⁵ Deze combinatie komt vaker voor. Vgl. Ps. 89,14-15; Jes. 51,5.

⁶⁶ Veelzeggend is dat het *New International Dictionary of Old Testament Theology & Exegesis* 25 pagina's besteedt aan het lemma צדק (VanGemeren, *NIDOTTE* 3, 744-769).

⁶⁷ VanGemeren, *NIDOTTE* 3, 746.

⁶⁸ VanGemeren, *NIDOTTE* 3, 746: “The notions sketched in the survey of ANE material suggest a natural gradation in the word group that comprises both active and stative meanings: one “acts rightly,” one can “be righteous.” Forensic notions have to do with the adjudication or declaration of right behavior or status. Theological considerations automatically dominate any modern understanding of righteousness; it becomes a sort of verbal shorthand for something true about God, and as such is difficult to define or describe. It will be seen that *šdq* terms regularly deal with behavior that, usually by implication, accord with some standard.”

⁶⁹ VanGemeren, *NIDOTTE* 3, 746: “[S]emantic nuance is better derived from context than morphology.”

⁷⁰ VanGemeren, *NIDOTTE* 3, 765.

⁷¹ VanGemeren, *NIDOTTE* 3, 765: “Isa 39, he claims, links *šedeq/šēdāqā* predominantly with *mišpāt*, emphasizing human behavior; Isa 40-55, on the other hand, use *šdq* in conjunction with forms of *yš'* or with *šālôm*, thus speaking of God's actions on behalf of his people.”

⁷² Het is belangrijk te beseffen dat er verschil is tussen theologische en non-theologische gerechtigheid. Bij non-theologische gerechtigheid, d.w.z. tussen mensen onderling, gaat het om gedrag of een status gerelateerd aan een door de gemeenschap geaccepteerde standaard. Lastig is wel, dat deze norm nergens expliciet gemaakt wordt. (Vgl. VanGemeren, *NIDOTTE* 3, 750.) De patronen bij menselijke interactie worden ook zichtbaar in de relatie tussen God en mensen. VanGemeren, *NIDOTTE* 3, 751-752: “The context, which describes Yahweh's actions towards his people and their reciprocal treatment of him, suggests that *šaddiq* here is one who acts rightly.” Dan gaat het om leven overeenkomstig Gods geboden en daarmee dus ook het onderhouden van het verbond met hem (vgl. Ex. 21,1). De gerechtigheid van het volk moet afgestemd worden op gerechtigheid van hun God. Omgekeerd geldt dat zijn gerechtigheid zichtbaar wordt in zijn handelen ten behoeve van zijn volk. De keerzijde ervan is, dat die gerechtigheid ook gestalte krijgt in zijn handelen ten opzichte van al zijn tegenstanders. (Vgl. VanGemeren, *NIDOTTE* 3, 764-766.)

In vers 17 wordt de reeks consecutivi voortgezet. Met de herhaling van het werkwoord, een stijlfiguur, wordt dat nog versterkt.

Dit vers vormt een verdere uitwerking van vers 16. Dat blijkt als in 17a opnieuw de combinatie van צדק en ישע naar voren komt. Tegelijkertijd wordt nu nadrukkelijk duidelijk hoe JHWH gaat komen: met een wapenrusting, als een soldaat. Gerechtigheid vormt zijn harnas, als bescherming.⁷³ Op zijn hoofd draagt hij een helm van redding.⁷⁴ Het een kan niet zonder het ander. Het bicolon van 17b loopt parallel met 17a.⁷⁵ Tegelijkertijd kleuren de hier gebruikte woorden (קָנָאָה en נָקָם) verder in waarom JHWH komt. Het is daarbij belangrijk om deze twee begrippen goed te verstaan.

Wraak heeft in ons moderne spraakgebruik doorgaans een negatieve connotatie (als iets eigenmachtigs, illegitiems en immoreels, intuïtief verbonden met haat en wreedheid) en staat per definitie haaks op liefde en recht.⁷⁶ In het Oude Testament heeft het echter een positieve connotatie.⁷⁷ Het bijbelse gebruik van de wortel נקם heeft voor 85 procent God als subject. Het is verbonden met zijn koningschap en rechterschap.⁷⁸ Op die wijze is er ook in Jesaja 59,17 sprake van. God komt als koning en rechter, waarbij zijn wraak in dienst staat van zijn gerechtigheid. Die wraak roept het kwaad en onrecht een halt toe. Hoewel die wraak zich kan keren tegen Israël, is die meestal gericht tegen de heidenvolken ten behoeve van Gods verbondsvolk.⁷⁹ In 59,17 is het niet eenvoudig hierin te onderscheiden. Enerzijds vertoont Gods volk immers wangedrag, anderzijds gedragen de heidenvolken zich ook als Gods tegenstanders. Door de helm van redding (יְשׁוּעָה) lijkt hier toch vooral aan Gods handelen ten behoeve van zijn volk te moeten worden gedacht, dus gericht tegen de heidenvolken.

Parallel hieraan staat Gods na-ijver (קָנָאָה). Daarvoor geldt hetzelfde als voor Gods wraak. Enerzijds kan Gods na-ijver (straffend) in actie komen tegen Israël als zijn liefde voor het volk

⁷³ Het Hebreeuwse woord שָׁרְיוֹן komt niet veel voor in het OT (vgl. 1 Sam. 17,5.38; 1 Kon. 22,34; 2 Kron. 18,33; 26,14; Neh. 4,16). Jes. 59,17 is de enige tekst waarin het woord figuurlijk gebruikt wordt.

⁷⁴ Ook het woord כֹּבֵד komt niet veel voor in het OT (vgl. 1 Sam. 17,5; 2 Kron. 26,14; Jer. 46,4; Ezech. 27,10; 38,5). Alleen in Jes. 59,17 wordt het figuurlijk gebruikt. VanGemeren, *NIDOTTE* 3, 199 merkt hierbij op: "When couched in such terms, it would appear that the prophet is describing salvation as the crowning act of God."

⁷⁵ De cola lopen in essentie parallel, waarbij een extra verbinding gelegd wordt door het identieke begin (וַיִּלְבַּשׁ). Daardoor vormt de wortel לבש (en parallel daaraan עטה) de rode draad in dit vers.

⁷⁶ Noordegraaf, *Woordenboek*, 725; VanGemeren, *NIDOTTE* 3, 154.

⁷⁷ VanGemeren, *NIDOTTE* 3, 154: "[B]oth from a semantic as well as from a theological point of view: "vengeance" has to do with lawfulness, justice, and salvation."

⁷⁸ Vgl. Peels, *Wie*, 84-85.

⁷⁹ VanGemeren, *NIDOTTE* 3, 155: "There is often a close relationship between vengeance over the enemy and the salvation of God's people: one is the reverse of the other, as, e.g., in Isa 34:8; 35:4; 59:18; 61:2; 63:4; Jer. 51:36; Nah. 1:2; cf. 1:15 [2:1])."

gekrenkt wordt. Anderzijds kan hij ook in na-ijver ten gunste van zijn verbondsvolk optreden tegen de volken die Israël verdrukken.⁸⁰ Aan dat laatste moet hier gedacht worden. Uiteindelijk dient Gods na-ijver steeds een positief doel: het herstel van het verbond en handhaving van Gods heiligheid.⁸¹

2.4.3 Jesaja 59,18

כָּעַל גְּמֵלוֹת	18	Naar de daden,
כָּעַל יְשָׁלֵם		daarnaar zal hij terugbetalen,
חֲמָה לְצָרָיו		grote woede aan zijn tegenstanders,
גְּמוּל לְאֹיְבָיו		vergelding aan zijn vijanden;
לְאֵיִם גְּמוּל יְשָׁלֵם:		aan de kustlanden zal hij vergelding terugbetalen.

De reeks consecutivi wordt in 59,18 weliswaar niet voortgezet, toch wordt dit vers met 15b-17 verbonden door het herhalen van יְשָׁלֵם aan het slot van beide cola. Als afsluiting van de cola lijkt deze herhaling tevens te fungeren als afsluiting van de stanza (15b-18).

In het verlengde van de wraak en na-ijver van 59,17 worden in vers 18 opnieuw twee in betekenis aan elkaar verwante Hebreeuwse wortels (שָׁלַם en גָּמַל) gebruikt om Gods handelen verder in te kleuren. Hij zal terugbetalen (יְשָׁלֵם).⁸² In de meeste gevallen waarin deze wortel met JHWH als subject gebruikt wordt, heeft het een negatieve connotatie: als aanduiding van de vergelding en wraak van JHWH ten gevolge van de zonden van Israël en van het kwaad van Israëls vijanden.⁸³ JHWH zal passend terugbetalen en zo herstel brengen.⁸⁴

Overeenkomstig de daden (גְּמֵלוֹת) van zijn vijanden, zo zal de vergelding (גְּמוּל) aan zijn vijanden zijn.⁸⁵ Gods tegenstanders zullen te maken krijgen met zijn grote woede (חֲמָה).⁸⁶ Dat heeft verschrikkelijke gevolgen (vgl. Deut. 29,23).

Bij die daden moet gedacht worden aan al het onrecht dat gedaan wordt. Het recht ontbreekt immers (59,15b). Dat is vooral van toepassing op de goddeloze heidenvolken, maar ook op degenen binnen Israël die de vromen onderdrukken.

Vervolgens komt 18a in het slot van het tricolon van 18b nog eens kernachtig samen (גְּמוּל יְשָׁלֵם), waarbij tegelijkertijd de tegenstanders/vijanden concreet gemaakt worden. Met אֵיִם

⁸⁰ VanGemen, *NIDOTTE 3*, 938-939; vgl. Peels, *Wie*, 53-54.

⁸¹ Vgl. Peels, *Wie*, 55.

⁸² Vergelden kan positief (belonend) of negatief (straffend) zijn. Vgl. 2 Kron. 32,25; Ps. 28,4; 94,2; Spr. 19,17; Jes. 3,11; 35,4; 66,6; Jer. 51,6; Klaagl. 3,64; Ob. 1,15.

⁸³ VanGemen, *NIDOTTE 4*; 130. Vgl. Jes. 65,5; 66,6; Jer. 16,18; 25,14.

⁸⁴ Van de wortel שָׁלַם is ook šālôm (vrede) afkomstig.

⁸⁵ VanGemen, *NIDOTTE 1*, 873: "In particular, God is the God of recompense and retribution ('ēl g^emûlôt), who indeed makes payment appropriately (Isa 59:18; Jer 51:56)."

⁸⁶ VanGemen, *NIDOTTE 2*, 170-171.

kunnen zowel eilanden als kustlanden bedoeld zijn.⁸⁷ Daarmee komen de landen rondom de Middellandse Zee in beeld. De kustlanden van de Middellandse Zee vormden in die tijd voor Israël de einden van de aarde.⁸⁸ Oftewel, tot aan de verste landen zal JHWH ten behoeve van Sion alle vijanden en tegenstanders (van hem en zijn volk) vergelden naar hun daden. Zo zal hij recht doen.

2.4.4 Jesaja 59,19

וַיִּירָאוּ מִמַּעַרְבֹת אֶת־שֵׁם יְהוָה	19	Dan zullen zij vanuit het westen de naam van JHWH vrezen,
וּמִמְזִרְחֵי שָׁמֶשׁ אֶת־כְּבוֹדוֹ		en vanuit het oosten zijn heerlijkheid;
כִּי־יָבֹא כְנָהֳלֵךְ זָר		want hij zal komen als een vernauwde rivier,
רוּחַ יְהוָה נֹסֵסָה בָּרוּ:		de adem van JHWH drijft hem voort.

Als JHWH passend vergolden heeft, zal men zijn naam en zijn heerlijkheid vrezen, zowel vanuit het westen als het oosten.⁸⁹ Met de naam van JHWH en zijn heerlijkheid wordt JHWH zelf bedoeld. Bij vrezen moet hier ook daadwerkelijk aan angst gedacht worden.⁹⁰ Voor iedereen zal duidelijk geworden zijn wie de God van Israël is.

In 19a staan de naam van JHWH en zijn heerlijkheid parallel.⁹¹ Beide wijzen op wie hij is (vgl. Ex. 3,14; Jes. 6,3) en op zijn aanwezigheid. Voor wie hem liefhebben en dienen, is zijn naam een heerlijke naam. Voor al zijn tegenstanders is het een angstwekkende naam. Wie kan bestaan voor hem? Geen mens. Hij is de Heilige. Zo geldt het ook voor zijn heerlijkheid. Wie JHWH niet liefheeft en dient, wordt daardoor verpletterd.⁹²

Kortom, nadat JHWH met zijn gericht gekomen is, zal hij weer door iedereen erkend worden als de koning. Van het westen tot het oosten zullen al zijn tegenstanders met grote vrees voor hem en zijn majesteit vervuld zijn.

⁸⁷ Koehler, *Lexicon*, 38. (Vgl. Jes. 11,11; 20,6; 23,2.6; 24,15.)

⁸⁸ Koehler, *Lexicon*, 38. (Vgl. Jes. 40,15; 41,1.5; 42,4.10; 49,1; 51,5; 66,19.)

⁸⁹ In het Hebreeuws worden het oosten en westen aangeduid a.d.h.v. de zonsopkomst (מְזִרְחֵי שָׁמֶשׁ) en -ondergang (מַעַרְבֹת). Opvallend en uniek is dat de normale volgorde oost-west (vgl. Ps. 75,6; 103,12; 107,3; Jes. 43,5; 45,6) hier omgekeerd is. Een mogelijke verklaring is dat zo aangesloten wordt bij de eilanden uit vers 18, die immers in het westen liggen. Koole, *Jesaja III*, 213 reikt een andere plausibele verklaring aan: "Stilistisch wordt hiermee vermeden dat שֵׁם onmiddellijk op מְזִרְחֵי שָׁמֶשׁ volgt en tegelijk komen de woorden מְזִרְחֵי שָׁמֶשׁ en כְּבוֹדוֹ nu in elkaars nabijheid, JHWH's heerlijkheid "licht op" (זרה) over Sion, 60:1."

⁹⁰ Vgl. ook Koole, *Jesaja III*, 212-213: "Daartegenover vindt Ridderbos hier een "bange vrees temidden van het gericht" en laat Westermann de wereld "verschrikt" zijn, zo ook de KBS. Deze uitleg lijkt ons de juiste; zij past (bij de handhaving van vs. 18b) in het onmiddellijke verband, laat vs. b als motivering tot haar recht komen, en is in overeenstemming met de tekening van het gericht in 25:3; 33:3; Ps. 76 passim e.a." Dat is dus wat anders dan het begrip 'de vrees des HEEREN', waarmee vooral een heilig en eerbiedig ontzag voor JHWH wordt bedoeld. Lynch, 'Warrior', 253 zoekt het wel in die richting. Volgens hem is sprake van een positieve connotatie als reactie op de theofanie, een reactie die past bij Sions koning. Het optrekken van de heidenvolken naar Sions heiligdom in 60-62 ziet hij ook als logisch gevolg daarvan. Hoewel zijn uitleg niet onmogelijk is, zie ik in de directe context (59,15b-18) vooral reden tot de bange vrees die Ridderbos signaleert.

⁹¹ Vgl. Ps. 102,16; Jes. 42,8; 43,7.

⁹² Letterlijk vertaald betekent כְּבוֹד gewicht. Vgl. VanGemeren, *NIDOTTE 2*, 577, 581-583.

Vers 19b heeft al veel vertaalproblemen opgeleverd.⁹³ Nog steeds is geen sprake van algemene consensus. Ik sluit me aan bij de vertalingen en uitleggers die זָרַח als attribuut van נָהָר beschouwen. Op grond van het voorgaande kan vervolgens JHWH als het subject van de zin beschouwd worden. Hij komt (יָבוֹא) is het kernbegrip van de theofanie.⁹⁴ Alle tegenstanders zullen hem vrezen wanneer hij komt als een vernauwde rivier. Daarmee wordt het beeld van een stroomversmalling (wellicht tussen twee bergwanden) opgeroepen. Het water stroomt daar onstuimig en met verwoestende kracht doorheen, temeer als dat water ook nog eens voortgedreven wordt door de adem van JHWH (vgl. ook Jes. 30,28).⁹⁵ Het vrezen uit 19a is dan goed te begrijpen, want niets ontkomt aan zijn oordeel.

2.4.5 Jesaja 59,20

וְבָא לְצִיּוֹן גּוֹאֵל	20	En hij zal komen naar Sion als lossers,
וְלִשְׂכָּרֵי פְשָׁע בְּיַעֲקֹב		naar wie zich bekeren van overtreding in Jakob,
נֹאֵם יְהוָה:		spreekt JHWH.

In vers 19 is duidelijk geworden hoe verwoestend het gericht zal zijn over de tegenstanders van JHWH. Zo komt hij met zijn recht en redding. Maar voor wie is er dan redding? Immers, hij vond geen recht, bij niemand (59,15b-16). Dat wordt in vers 20 duidelijk. Hij zal als lossers (גּוֹאֵל) komen.⁹⁶

Hier wordt niet de wortel יָשַׁע (redden) gebruikt, maar גָּאַל (lossen).⁹⁷ Bij het gebruik van deze wortel is altijd sprake van een reeds bestaande relatie.⁹⁸ In het bijbelboek Jesaja heeft het in alle gevallen te maken met wat JHWH voor zijn volk doet. Hij komt zijn volk bevrijden uit de macht van andere volken. Hier komt hij voor hen met wraak en vergelding (vgl. 35,4; 63,4).⁹⁹

⁹³ Gedacht werd dat זָרַח (zoals in 59,18) met vijand vertaald moest worden en het subject vormde van de zin. Ook in verschillende oude vertalingen is daar iets van terug te zien. Normaal gesproken is in het Hebreeuws echter sprake van 'VSO', dat wil zeggen 'verbum-subject-object'. Dat maakt het onwaarschijnlijk dat זָרַח het subject van de zin is. In de meeste vertalingen wordt tegenwoordig een andere keuze gemaakt. Koole, *Jesaja III*, 213 schrijft daarover: "Vrijwel algemeen wordt thans, met reeds LXX, Aq, Vulg, aangenomen dat זָרַח attribuut van נָהָר = "rivier" is." In die richting zoek ik het ook (al gaat Koole, *Jesaja III*, 214 nog een stap verder door נָהָר te verstaan als watermassa). Voor het voorliggende onderzoek volstaat dat, maar het zou interessant (en mogelijk ook relevant) zijn om deze vertaalkwestie toch nog eens goed te onderzoeken.

⁹⁴ Beuken, *Jesaja III^A*, 147.

⁹⁵ Ook hier verschillen de uitleggers van mening. Gaat het om de geest van JHWH of om adem/wind? En wat wordt daar dan door voortgedreven, die vernauwde rivier of JHWH zelf? (Vgl. Watts, *Isaiah 34-66*, 285; Beuken, *Jesaja III^A*, 148; Koole, *Jesaja III*, 214; Oswalt, *Isaiah 40-66*; 530; Blenkinsopp, *Isaiah 56-66*, 199.) Hiervoor geldt hetzelfde als het slot van voetnoot 93.

⁹⁶ De herhaling van het werkwoord יָבוֹא maakt duidelijk dat het net als in 59,19 om JHWH gaat.

⁹⁷ Tegelijkertijd moet wel aangetekend worden dat beide wortels vaak samen voorkomen en elkaar aanvullen (vgl. Jes. 49,26; 60,16; 62,11-12; 63,9). Met het oog op het gebruik van יָשַׁע in 56,1 en 59,1 is zo ook sprake van een inclusio.

⁹⁸ VanGemeren, *NIDOTTE 1*, 789-794 laat zien dat de wortel גָּאַל voornamelijk past binnen de technische juridische terminologie van de Israëlitische familiewetgeving (vgl. Lev. 25; 27; Num. 35; Deut. 19; Joz. 20; Ruth 4; Jer. 32). Tegelijkertijd wordt in het OT JHWH ook getekend als de goddelijke גּוֹאֵל die, zoals zijn familiale tegenhangers, degenen helpt die in nood zijn geraakt.

⁹⁹ Vgl. de bloedwreker in Numeri 35.

Zo komt hij zijn volk bevrijden en terugbrengen (vgl. 35,9-10; 52,3).

Als er staat dat hij als lossers (לְוָצֵל) komt, dan wordt ook nadrukkelijk teruggegrepen op het tweede boekdeel van Jesaja, waar hij als lossers bevrijdt uit de ballingschap en zijn volk laat terugkeren naar hun land.¹⁰⁰ Daarmee wordt ook de bevrijding uit Egypte in herinnering geroepen (vgl. Ex. 6,6; 15,13). Hij brengt hen naar zijn woning. Nadrukkelijk komt de verbondsrelatie tussen JHWH en zijn volk hierin naar voren.

Hij komt als lossers naar Sion. In deze context heeft dat tegelijkertijd iets van een zegetocht.¹⁰¹ Met Sion wordt allereerst Jeruzalem bedoeld, de heilige stad (vgl. Jes. 52,1). Die stad was verwoest en het volk was weggevoerd. En met de verwoesting van de tempel had ook JHWH de stad verlaten, maar niet voorgoed. Hij had beloofd te zullen terugkeren (vgl. Jes. 52,8). Het kan ook daarom niet anders of de lossers is JHWH zelf. En wie door hem zijn vrijgekocht, zullen ook naar Sion terugkeren (Jes. 35,10). In 59,20 wordt duidelijk wie dat zijn: allen die zich bekeren van overtreding in Jakob.¹⁰²

In het boek Jesaja wordt Jakob, als synoniem, vaak parallel gebruikt met Israël (zie bijv. 9,8; 14,1; 27,6; 40,27; 41,8; 42,24; 48,1). Opvallend genoeg komt die parallelie in het derde boekdeel van Jesaja niet meer voor. Tegelijkertijd wordt daar met Jakob wel het volk Israël bedoeld (vgl. Jes. 58,1; 60,16; 65,9). Ook in de rest van Jesaja komt dat voor (vgl. 48,20; 49,5.6.26). Wanneer het in 59,20 gaat over 'wie zich bekeren van overtreding in Jakob' kan dit niet los gezien worden van de oproep in 58,1: "verkondig mijn volk hun overtreding en het huis van Jakob hun zonden." Daarmee roept JHWH zijn volk Israël op tot bekering. Die oproep klinkt door in heel Jesaja 58-59 en leidt tot de schuldbelijdenis in 59,12-13. Onduidelijk blijft wie dit uitspreken, maar wie zich zo richt tot JHWH mag weten dat hij komt om te lossen.

Ten slotte volgt nog הִנֵּה יְהוָה. Met deze formule worden de woorden van JHWH extra kracht bijgezet.¹⁰³ Het vormt tevens de afsluiting van deze (poëtisch vormgegeven) profetie.¹⁰⁴ Hier wordt de ernst van het aangekondigde gericht onderstreept, maar ook de zekerheid van de belofte en de noodzaak van de bekering.¹⁰⁵

¹⁰⁰ Zie Jes. 43,1.14; 44,6.22.23.24; 47,4; 48,17.20; 49,7.26; 51,10; 52,3.9.

¹⁰¹ Vgl. Lynch, 'Warrior', 253. Hij legt een relatie met Jes. 1,27-28 (cf. 33,14-16) en suggereert dat JHWH vervolgens ook zal optreden tegen alle goddelozen (57,21) aan wie Sion geen schuilplaats biedt. Ik acht dit niet onmogelijk, maar vanuit de directe context zie ik er te weinig grond voor.

¹⁰² Vgl. ook Jes. 1,27.

¹⁰³ Zie bijv. Gen. 22,16; Num. 14,28; 1 Sam. 2,30; 2 Kon. 9,26; Jes. 14,22; 30,1; 37,34; 41,14; 49,18; 55,8, 66,22.

¹⁰⁴ Vgl. Jes. 17,6; 54,17.

¹⁰⁵ Koole, *Jesaja III*, 216.

2.4.6 Jesaja 59,21

וְאָנֹכִי	21	Wat mij betreft,
זֹאת בְּרִיתִי אִתְּכֶם		dit is mijn בְּרִית met hen,
אֲמַר יְהוָה		zegt JHWH:
רוּחִי		mijn geest,
אֲשֶׁר עָלְיָךְ		die op je is,
וּדְבָרִי		en mijn woorden,
אֲשֶׁר־שָׂמַתִּי בְּפִיךָ		die ik gelegd heb in je mond,
לֹא־יִמְאֹשׁוּ		zullen niet wijken
מִפִּיךָ וּמִפִּי זֶרַעְךָ		uit je mond en niet uit de mond van je zaad
וּמִפִּי זֶרַע זֶרַעְךָ		en uit de mond van het zaad van je zaad,
אֲמַר יְהוָה		zegt JHWH,
מֵעַתָּה וְעַד־עוֹלָם:		van nu aan tot in eeuwigheid.

Dit vers valt literair uit de toon. Hier is opeens meer sprake van prozaische tekst. Ook inhoudelijk valt het vers uit de toon, want JHWH wordt hier sprekend in de eerste persoon ingevoerd. Daardoor kan het vers niet zomaar in het verlengde van vers 20 uitgelegd worden.

Om te beginnen is op grond van de inhoud en met behulp van de masoretische cantillatiete-kens een poging gedaan grip te krijgen op de structuur van de tekst. Het resultaat (zie hierboven) vormt het uitgangspunt voor de exegese.

Het vers begint met וְאָנֹכִי, extra geaccentueerd door de $r^e bî$. Met extra nadruk richt JHWH hiermee de aandacht op zichzelf. Dit gebeurt meer in de Bijbel.¹⁰⁶ Hier ontbreekt echter een werkwoordsvorm.¹⁰⁷ Zo wordt door dit persoonlijk voornaamwoord een overgang naar de eerste persoon gerealiseerd. Dat richt de aandacht op JHWH en op het vervolg.

Wat volgt is een nominale zin: dit *is* mijn בְּרִית met hen van nu aan tot in eeuwigheid.¹⁰⁸ Met reden heb ik hier בְּרִית onvertaald gelaten.¹⁰⁹ Deze studie beoogt immers de betekenis van het woord in deze context vast te stellen. Het woord staat dus in een nominale zin. Daarin valt allereerst op dat JHWH spreekt over 'mijn בְּרִית met hen.' JHWH duidt het dus als 'zijn בְּרִית.' Dat vestigt opnieuw de aandacht nadrukkelijk op hem. Doordat het een nominale zin is, kan dit niet zomaar beschouwd worden als verbondssluiting.¹¹⁰ Voor zover ik heb kunnen nagaan,

¹⁰⁶ Vgl. Gen. 6,17; 9,9; Ex. 14,17; 31,6; Num. 3,12; 18,6.8; Jes. 49,4; Jer. 1,18; Ezech. 34,24. In al deze gevallen volgt echter na het persoonlijke voornaamwoord een werkwoordsvorm in de eerste persoon. Hier is dat niet het geval.

¹⁰⁷ Vgl. ook Ps. 41,12; 69,13; 73,2; 88,13; Jer. 17,16; 26,14; 40,10; Dan. 10,17; Jona 2,9. In al die gevallen is een mens echter het subject. Jes. 59,21 is (opvallend genoeg) de enige tekst waarin het pronomen personale op deze wijze gebruikt wordt en betrekking heeft op JHWH.

¹⁰⁸ Alles wat ingesloten ligt binnen het dubbele יְהוָה אֲמַר blijft hier eerst buiten beschouwing.

¹⁰⁹ Zie voetnoot 12.

¹¹⁰ De vertaalkeuze in de NBV uit 2004 verdient daarom wat mij betreft heroverweging.

wordt altijd een werkwoord gebruikt bij een verbondssluiting.¹¹¹ Daarvan is in 59,21 geen sprake.

Nu staat er niet alleen “dit is mijn בְּרִית”, maar ook nog “met hen” (אוֹתָם). Dat lijkt toch een verbondssluiting te suggereren of terug te verwijzen naar een eerder gesloten בְּרִית.¹¹² Aangezien er זֹאת staat, brengt de tekst zelf de inhoud van het בְּרִית naar voren. Dat blijkt een belofte van JHWH te zijn: “mijn geest, die op je is, en mijn woorden, die ik in je mond gelegd heb, zullen niet wijken uit je mond en niet uit de mond van je zaad en niet uit de mond van het zaad van je zaad.” Dat dit de inhoud van בְּרִית is, wordt zichtbaar in de herhaling van het אָמַר יְהוָה. Dit בְּרִית, of deze belofte, strekt zich uit tot in eeuwigheid. Het afsluitende וְעַד-עוֹלָם herhaalt of onderstreept het לֹא-יִמְוָשׁוּ. Dit maakt tevens duidelijk dat hier sprake is van een onvoorwaardelijke belofte. Het betekent dat zijn woorden zullen blijven klinken.

Vervolgens is de vraag aan wie die belofte gericht is. Wie worden er bedoeld met ‘hen’ (אוֹתָם)? Het antwoord daarop wordt in 59,21 niet gegeven, maar in de context grijpt het terug op 59,20. Daar gaat het om ‘Jakob’, wat synoniem staat voor Israël. JHWH komt als lossers naar Sion, naar ‘wie zich bekeren van overtreding in Jakob.’ Bij de exegese van vers 20 werd echter duidelijk dat dit niet los gezien kon worden van de oproep aan het huis van Jakob in 58,1. Om nog iets scherper te krijgen hoe dit raakt aan de belofte in vers 21, moet eerst nog aandacht geschonken worden aan een aantal elementen in die belofte.

Om te beginnen moet duidelijk worden op wie die woorden betrekking hebben. Wie wordt bedoeld met het suffix (2 m. sg.) in עָלַיְךָ. Vanwege de directe aanspraak en de overgang naar het enkelvoud kan daarmee niet het volk bedoeld zijn. Hiermee richt JHWH zich allereerst rechtstreeks tot de profeet.¹¹³ De geest van JHWH rust op hem. En de woorden die in zijn mond gelegd zijn, zijn de woorden van JHWH. Richting de geadresseerden wordt daarmee direct onderstreept dat deze profetische woorden van JHWH afkomstig zijn en daarmee ook goddelijk gezag hebben. Het geldt echter niet alleen voor de profeet, maar volgens de belofte in vers 21 ook voor zijn zaad en het zaad van zijn zaad.

¹¹¹ Gentry / Wellum, *Covenant*, 718-761 geven een overzicht van alle OT-teksten waarin בְּרִית het object vormt bij een werkwoord en op de pagina's 761-765 van de OT-teksten waarin בְּרִית het subject vormt van een werkwoord. Vervolgens vermelden ze op 765-778 ook de andere OT-teksten met בְּרִית. De nominale zin (זֹאת בְּרִיתִי אוֹתָם) van Jes. 59,21 is daarin uniek.

¹¹² Een verbond moet dan worden begrepen als ‘een gekozen en met een eed bezegelde ratificatie van een reeds bestaande relatie, waarin verplichtingen meekomen die al of niet wederzijds kunnen zijn.’

¹¹³ In eerste instantie moet daarbij aan Jesaja gedacht worden. Het boek staat op zijn naam. Rekening houdend met de complexe totstandkoming van het boek, heeft het betrekking op de profetische figuur of figuren die achter hem schuilgaan.

Dat zaad vormt nog wel een lastig element. Het kan ook met 'nageslacht' of 'kinderen' vertaald worden. Het is hier echter niet letterlijk bedoeld. Op grond van de context, als belofte van JHWH, moet het verstaan worden als de voortzetting van de profetische bediening die JHWH geeft. Zaad moet dus geestelijk verstaan worden.

Kortom, het volk Israël ontvangt in vers 21, in de moeilijke tijd na de terugkeer uit de ballingschap, waarin het nog steeds verdrukking (en een soort ballingschap) ervaart, een rijke belofte (בְּרִית): JHWH blijft met zijn geest en woorden naar hen toe komen door zijn profeten.¹¹⁴ Doordat deze woorden rechtstreeks betrekking hebben op de profetische figuur die hier het woord heeft, krijgen al zijn woorden hier goddelijk gezag. Daarmee zegt JHWH als het ware amen op de profetische woorden van de directe context die aan vers 21 voorafgaat: hij komt zijn volk redden en lossen, maar roept tegelijkertijd op tot de bekering die nodig is om daar deel aan te krijgen.

2.5 Samenvatting en conclusies

In dit hoofdstuk is gezocht naar een antwoord op de vraag naar de betekenis van Jesaja 59,21 in zijn directe context.

Allereerst is daarbij vastgesteld dat de historische achtergrond voor deze woorden de periode na de terugkeer van het volk Israël uit de ballingschap betreft. Ondanks die terugkeer is de ervaring van het volk dat ware verlossing uitblijft en JHWH hun roep tot hem niet hoort (59,1). Het volk vraagt zich af of JHWH wel bij machte is te verlossen.

Op grond van de literaire context werd vastgesteld dat JHWH zijn volk wel degelijk hoort en ook bij machte is te verlossen. De oorzaak van het uitblijven daarvan moet het volk zoeken bij zichzelf. Er is geen recht meer (59,15b), ook niet bij het volk Israël. Als JHWH komt redden, zoals hij in 56,1 al aankondigde, moet hij dat alleen doen. Hij komt met wraak en vergelding voor zijn tegenstanders en vijanden. Zo redt hij zijn volk en komt hij als lossen naar Sion, naar allen die zich in Jakob bekeren van overtreding (59,20).

In 59,21 geeft JHWH vervolgens zijn בְּרִית. Dat blijkt een rijke belofte te zijn: hij zal tot in eeuwigheid met zijn geest en woorden naar hen toe blijven komen. In dit verband heeft dat betrekking op de profeet (en zijn opvolgers). JHWH geeft daarmee tegelijkertijd een goddelijk amen op de boodschap uit de directe context.

¹¹⁴ In hoofdstuk 4 moet helder worden of deze belofte binnen het bijbelse spreken, als een verbondsbelofte, te relateren is aan een bestaand of nieuw verbond.

3 De plaats van Jesaja 59,21 binnen Jesaja 56-66

In het vorige hoofdstuk werd duidelijk wat de betekenis van Jesaja 59,21 in zijn directe context is. In dit hoofdstuk moet duidelijk worden wat de plaats van dit vers in het derde deel van het boek Jesaja (56-66) is. Daarvoor zal allereerst de structuur van dit boekdeel inzichtelijk gemaakt worden. Hoewel hierin sprake is van een lineaire en eschatologische ontwikkeling, blijkt vooral sprake te zijn van een sterk concentrische structuur.

Vervolgens kan onderzocht worden welke plaats 59,21 heeft in 56-66. Daarbij richt de aandacht zich vooral op mogelijke verbanden tussen 59,21 en de structuur binnen 56-66. Die worden als uitgangspunt genomen om de plaats van 59,21 binnen 56-66 vast te stellen. In elk geval zal daarbij ook aandacht geschonken moeten worden aan de nabije literaire context, dat wil zeggen de relatie met 59,15b-20 enerzijds en Jesaja 60 anderzijds.

3.1 Structuur Jesaja 56-66

3.1.1 Een concentrische structuur

Sekine heeft de redactiegeschiedenis van Jesaja 56-66 onderzocht. In de weerslag daarvan biedt hij eerst een globaal overzicht van ongeveer 100 jaar onderzoeksgeschiedenis.¹¹⁵ Dat overzicht richt zich vooral op de vraag of sprake is van één auteur of meerdere auteurs. Tegelijkertijd wordt daarin zichtbaar hoe Jesaja 60-62 steeds meer als kern in een concentrische (chiastische) structuur in beeld komt, waarbij Jesaja 56 als begin en Jesaja 66 als einde van het geheel beschouwd kunnen worden.¹¹⁶

Dat levert in elk geval de volgende grove indeling op:

56-59 | 60-62 | 63-66

Veel recente commentaren rekenen ook met deze concentrische structuur.¹¹⁷ Hoewel ze vervolgens in de verfijning van de structuur van 56-59 en 63-66 niet in alles overeenstemmen, beschouwen ze 60-62 wel als het midden, met 61,1-3a als kern en hoogtepunt.

Aangezien volledige eenduidigheid wat betreft de chiastische structuur van het derde boekdeel van Jesaja bij commentaren ontbreekt, is het lastig om hiervan een goede indeling te maken. Met behulp van het onderzoek van Sekine, een aantal commentaren en mijn eigen

¹¹⁵ Sekine, *Sammlung*, 3-23.

¹¹⁶ Sekine, *Sammlung*, 25. De vraag van Berges / Beuken, *Einführung*, 191-192 of het derde boekdeel niet bij Jes. 55 begint, is voor dit onderzoek irrelevant en blijft liggen.

¹¹⁷ Zie bijv. Beuken, *Jesaja III^A*, 14-15; Koole, *Jesaja III*, 25; Oswalt, *Isaiah 40-66*, 15-16; Blenkinsopp, *Isaiah 56-66*, 61 (vgl. ook Berges / Beuken, *Einführung*, 192; Abernethy, *Isaiah*, 160).

inzicht (rekening houdend met de perikoopindeling zoals de Masoreten die overgeleverd hebben), kom ik tot de volgende concentrische indeling:¹¹⁸

56,1-8	toegang tot het heil voor vreemdelingen en euneuchen
56,9-58,14	veroordeling heterodoxe cultuspraktijken en religieuze leven van de gemeenschap
59,1-15a	gemeenschappelijke klaagzang/gebed om vergeving en herstel
59,15b-21	JHWH oordeelt de goddelozen en verlost de berouwvolle
60	lichtvisioen over de toekomstige heerlijkheid van Sion
61,1-3a	identiteit en missie profetische figuur
61,3b-62,12	de toekomstige heerlijkheid van Sion en Jeruzalem
63,1-6	JHWH oordeelt en redt de volken
63,7-64,11	gemeenschappelijke klaagzang/gebed om vergeving en herstel
65,1-66,17	veroordeling heterodoxe cultuspraktijken en religieuze leven van de gemeenschap
66,18-24	toegang tot het heil voor de heidenvolken

3.1.2 Een lineaire structuur

Hoewel sprake blijkt van een concentrische structuur, is daarmee niet alles gezegd. Op punten wringt die structuur ook.¹¹⁹ Dat is niet erg, zolang daar maar rekening mee gehouden wordt. Bovendien helpt het verder te kijken en zo te ontdekken dat ook sprake is van een lineaire structuur.

Motyer laat bijvoorbeeld merken hier oog voor te hebben: "The opening is significant: the people are still awaiting the Lord's salvation (56:1). But the Lord has his Agent at the ready: one who will dry his people's tears (61:1-3), put an end to their oppressors (62:8) and by himself execute the great double work of redemption and vengeance (63:1-6). At last, Jerusalem will be the centre of the New Earth (65:17-25)."¹²⁰

Daar staat tegenover dat Motyer de concentrische structuur mist of negeert. Het een hoeft het ander echter niet te bijten. Zelfs uitgaand van de concentrische structuur is een eschatologische lijn in Jesaja 56-66 te ontdekken. Enkele illustraties hiervan kunnen hierbij helpen.

Waar in 56,3-7 nog gesproken wordt van enkele vreemdelingen en euneuchen voor wie de toegang tot (het volk van) JHWH geenszins gesloten is, blijkt in 66,18-21 dat JHWH alle landen en volken bijeen gaat brengen om zijn heerlijkheid te zien. Daar zal hij zelfs mensen uit die volken voor inzetten (66,19-20).¹²¹

¹¹⁸ Deze indeling is niet op alle punten even relevant voor dit onderzoek. De kans is groot dat een grondig onderzoek naar de structuur van het derde boekdeel van Jesaja leidt tot de nodige aanpassingen. Zo heb ik 56,9-58,14 en 65-66,17 gemakshalve als eenheid beschouwd. Mogelijk moet ook met De Hoop, 'Interpretation', 694-695 geconcludeerd worden dat 56,9 nog met 56,1-8 verbonden moet worden.

¹¹⁹ Vgl. Blenkinsopp, *Isaiah 56-66*, 60-61.

¹²⁰ Motyer, *Isaiah*, 20. Vgl. Beuken, *Jesaja III^A*, 14-15.

¹²¹ Vgl. Beuken, *Jesaja III^B*, 137-139; Motyer, *Isaiah*, 459; Blenkinsopp, *Isaiah 56-66*, 313-315.

In 59,15b-19 komt naar voren dat JHWH zal komen om het recht (dat ontbreekt) te herstellen door vergelding te doen aan al zijn tegenstanders. Dat staat daar nog deels open. Op deze dag van wraak van JHWH wordt in 63,1-6 (dat hier, rond Jesaja 60-62, parallel mee staat) teruggeblikt.

Ten slotte wordt er ook op gewezen dat in 65-66 een afsluiting zichtbaar is. Allereerst betreft dat een afsluiting van het derde boekdeel, maar ook zijn er die daar een afsluiting van 40-66 of zelfs het hele bijbelboek in zien.¹²²

3.2 Plaats en betekenis Jesaja 59,21 binnen Jesaja 56-66

Als het gaat om 59,21 in relatie tot deze (enerzijds concentrische en anderzijds lineaire) structuur van Jesaja 56-66 levert dat een aantal vragen op die het onderzoeken waard zijn:

- Wat is de betekenis van 59,21 als afsluiting van 56-59?
- Wat is de betekenis van 59,21 (als overgang van 59,15b-20 naar en) in relatie tot 60?
- Wat is de betekenis van 59,21 in relatie tot 61,1-3a (als de kern van 56-66)?

Op deze vragen wordt achtereenvolgens een antwoord gezocht om helder te krijgen wat de plaats en betekenis van Jesaja 59,21 binnen Jesaja 56-66 is.

3.2.1 Jesaja 59,21 als afsluiting van Jesaja 56-59

Voordat iets geschreven kan worden over de betekenis van 59,21 als afsluiting van 56-59, moet eerst gekeken worden naar 56-59 als eenheid op zichzelf. Hoewel grondig onderzoek pas kan uitwijzen of dit daadwerkelijk het geval is, zijn er voor dit onderzoek voldoende aanwijzingen om hiervan uit te gaan.

Om te beginnen wordt 56,1-59,20 (waarbij 59,21 als afsluiting van het geheel eerst buiten beschouwing blijft) omsloten door aanduidingen voor het spreken van JHWH zelf.¹²³

In het verlengde daarvan valt op dat er ook sprake is van een sterke inhoudelijke overeenkomst tussen 56,1-2 en 59,15b-20 met redding en recht doen als centraal thema. In 56,1-2 is dat in een chiastische vorm gegoten:

A	doe recht	56,1a	Neem het recht in acht en doe gerechtigheid,
B	verlossing komt	56,1b	want mijn redding is nabij om te komen en mijn gerechtigheid om geopenbaard te worden.

¹²² Vgl. Beuken, *Jesaja III^A*, 15; Koole, *Jesaja III*, 26-27, 31; Blenkinsopp, *Isaiah 56-66*, 62-63; Berges / Beuken, *Einführung*, 29.

¹²³ Jesaja 56,1 begint met de bodeformule *יְהוָה אֱמַר יְהוָה* en 59,20 eindigt met *יְהוָה אֱמַר יְהוָה*. Binnen 56-59 wordt in enkele andere verzen (56,4.8; 57,19.21; 58,14) een aanduiding voor het spreken van JHWH aangetroffen. In die verzen is het echter meer opgenomen in het betoog. Hierop vormt 58,14 een uitzondering, maar daarin is de formulering (*כִּי יְהוָה דִּבֶּר*) tamelijk uniek. Na 59,21 wordt het spreken van JHWH trouwens pas weer gemarkeerd in de slothoofdstukken (65,7.8.25; 66,1.2.9.12.17.20.21.22.23).

B'	verlossing voor	56,2a	Gelukkig de mens die zo handelt, het mensenkind dat hieraan vasthoudt,
A'	wie recht doet	56,2b	die de sabbat in acht neemt, zodat hij die niet ontheiligt, en die zijn hand ervoor behoedt om enig kwaad te doen.

De redding en recht doen komen terug in 15b-20. Er blijkt geen recht te zijn (15b), maar JHWH komt zelf met zijn gerechtigheid (16-17) en redding (17). Dat wordt afgesloten in 59,20:

B'	verlossing voor	59,20	En hij zal komen naar Sion als lossers,
A'	wie recht doet	59,20	naar wie zich bekeren van overtreding in Jakob.

Binnen deze inclusio wordt duidelijk hoezeer bekering nodig is. Er is sprake van ontrouwe wachters (56,10-12).¹²⁴ En er is sprake van een overspelig volk (57,1-13). Op die weg gaat het zijn ondergang tegemoet. Dit alles gaat ten koste van de rechtvaardigen (57,1), maar JHWH ziet naar hen om (57,14-21). Voor de treurenden komt JHWH met vrede (57,18-19), maar de goddelozen hebben geen vrede (57,21).¹²⁵ Daarom stelt JHWH hun kwaad nadrukkelijk aan de kaak (58,1-59,19) en roept zijn volk daarmee op tot bekering, om recht te doen, want hij komt met zijn reddende gerechtigheid (59,16-17).

Zo wordt in 56-59 zichtbaar wat JHWH enerzijds van zijn volk verlangt, namelijk recht en gerechtigheid, en anderzijds dat hij naar zijn volk omziet en met zijn redding en lossing naar Sion komt. Tegelijkertijd is het een onlosmakelijk verbonden met het ander. Aan het slot van 56,1-59,20 blijkt die redding en lossing er te zijn voor wie zich in Jakob bekeren van overtreding. Dat is de boodschap waarmee JHWH via zijn profeet naar het volk toe komt.

Vervolgens wordt 56-59 afgesloten met zijn בְּרִית in 59,21. Het is niet het belangrijkste in dit vers, maar daarin wordt de profeet voor het volk door JHWH zelf aangewezen als trouwe wachter (contra de ontrouwe wachters van 56,10-12). Zijn woorden krijgen daarmee goddelijk gezag mee. Dat onderstreept nog eens de boodschap van de profeet, zoals die in 56,1-59,20 klonk, omdat op hem de geest van JHWH rust en in zijn mond de woorden van JHWH gelegd zijn.¹²⁶

Tegelijkertijd, en dat vooral, is בְּרִית in 59,21 de onvoorwaardelijk belofte van JHWH, dat hij via zijn profeten, als zijn woordvoerders, met zijn woorden onder zijn volk aanwezig zal blijven tot in eeuwigheid. Zo mag het volk er zeker van zijn dat hij hen niet verlaat tot hij als redder

¹²⁴ Het is aannemelijk dat hiermee ontrouwe profeten worden bedoeld. Vgl. Jes. 52,8; Jer. 6,17; 31,6; Ezech. 3,17-18; 33,7.

¹²⁵ Het is juist in deze twee verzen dat een aanduiding voor het spreken van JHWH wordt aangetroffen. Mede hierdoor worden 57,19 en 57,21 met elkaar verbonden, dat wil zeggen gecontrasteerd.

¹²⁶ Indien het derde boekdeel (56-66) inderdaad tot stand gekomen is door profetische herinterpretatie van 1-39 en 40-55, laat dat op grond van het daaraan toegekende goddelijke gezag direct iets zien van de vervulling van die belofte.

en lossier naar Sion komt. Ondertussen maakt het ook duidelijk dat de goddelozen binnen het volk, om daar ook in te delen, zich zullen moeten bekeren als JHWH naar Sion zal komen.¹²⁷

3.2.2 Jesaja 59,21 (als overgang van 59,15b-20 naar en) in relatie tot 60,1-22

Omdat er na 59,21 een nieuwe Setuma begint, mag geconcludeerd worden dat dit vers meer een afsluiting van 56-59 is dan een begin van 60-62. Dat eerste is in paragraaf 3.2.1 al naar voren gekomen, maar dat sluit een relatie met wat volgt uiteraard niet uit.

Ogenschijnlijk sluit 60,1 naadloos aan bij 59,21. Tenminste, wanneer dit in een vertaling gelezen wordt. In 59,21 richt JHWH het woord (allereerst) tot de profeet en in 60,1 lijkt dat een vervolg te krijgen. Waar het Hebreeuws in 59,21 echter een mannelijk suffix gebruikt, is dat in 60,1 vrouwelijk. Dit betreft niet de profeet, maar Sion/Jeruzalem.¹²⁸ Deze verandering van object toont aan dat 59,21 en 60,1 niet zomaar met elkaar verbonden kunnen worden.

Jesaja 60-62 vormt het hart van 56-66. Hierin speelt de toekomstige heerlijkheid van Sion een grote rol. Dat was in 56-59 nog niet in beeld. Pas in 59,20 wordt Sion voor het eerst genoemd: JHWH zal als lossier naar Sion komen. Wanneer 60,1 vervolgens begint met "Sta op en schitter, je licht is gekomen" (קוּמִי אֲרִי כִּי בָא אֲוֶרֶךְ), is dat gericht tot Sion en ligt 60,1 daarmee in het verlengde van 59,20 als de vervulling van de heilsbelofte die daar klinkt.¹²⁹ Dit wordt echter onderbroken door 59,21. Opeens spreekt JHWH hier over zijn קְרִית en de inhoud daarvan.

Hoewel 59,21 een onderbreking vormt, moet het tegelijkertijd ook als verbindende schakel met het vervolg worden gezien. Berges noemt het vers zelfs een hermeneutische sleutel voor het verstaan van 60-62.¹³⁰ Hij trekt de profetische figuur tot wie JHWH in 59,21 spreekt over zijn geest en zijn woorden, mede op grond van 51,16, gelijk met de bekeerden in Jakob uit 59,20.¹³¹ Nu is juist 51,16 een vers waar uitleggers behoorlijk over van mening verschillen. Blenkinsopp meent op goede gronden dat 51,16 betrokken moet worden op de profetische dienaar van 50,4-9.¹³² Dat betekent dat 51,16 niet zomaar meegenomen kan worden in een redenering zoals Berges dat doet. Nu wrong die redenatie op grond van de exegese in

¹²⁷ Vgl. Berges, *Isaiah*, 72.

¹²⁸ Zie ook de structuur in paragraaf 3.1.1.

¹²⁹ Het licht is hier beeld van het heil (zie Jes. 58,8; 59,9-10), bewerkt door de dienaar (42,6; 49,6). Dat licht wijst dus op de heerlijkheid van JHWH die geopenbaard zal worden (60,2.19-20). Berges, *Isaiah*, 77 laat ook zien hoe Jes. 59 en 60 op verschillende manieren met elkaar verbonden en op elkaar betrokken zijn.

¹³⁰ Berges, *Isaiah*, 77.

¹³¹ Daardoor wordt het mogelijk dat deze groep en het nageslacht van deze groep (בְּנֵי) bemiddelaars van het woord van God worden. (Vgl. ook Berges / Beuken, *Einführung*, 203).

¹³² Blenkinsopp, *Isaiah 40-55*, 334-335.

paragraaf 2.4.6 evengoed al. In de belofte die JHWH geeft, wordt het zaad (זֶרַע) verbonden met de profetische figuur en op geen enkele wijze met degenen (אֲוִתָם) voor wie de belofte geldt. Weliswaar niet op de wijze waarop Berges dat doet, maar toch moet 59,21 wel als overbrugging tot het vervolg worden gezien. JHWH belooft via zijn profeet (en zijn zaad, wat geestelijk beschouwd betrekking heeft op andere profeten in zijn spoor) voortdurend bij hen te blijven. Als overgang van 59,20 waarin hij belooft te komen naar 60,1 waarin hij gekomen is, klinkt dat als een voorschot. Zijn woorden gaan als het ware al voor zijn komst uit.

In het verlengde daarvan hebben de woorden van JHWH ook altijd een doel en ze zullen ook niet vruchteloos naar hem terugkeren (55,11). Ook op die wijze vormt 59,21 vermoedelijk een schakel tussen 59,20 en 60,1. Daar kan echter pas in het volgende hoofdstuk meer zicht op komen, als geprobeerd wordt het בְּרִית van 59,21 te verstaan binnen het hele boek Jesaja.

3.2.3 Jesaja 59,21 in relatie tot Jesaja 61,1-3a

In paragraaf 3.1.1 kwam naar voren dat 60-62 als het centrum van 56-66 beschouwd kan worden, met 61,1-3a als kern en hoogtepunt. In 61,1-3a is sprake van iemand op wie de geest van JHWH rust en die door JHWH gezonden is om een vreugdevolle boodschap te brengen. Dat roept de vraag op of ook sprake is van een verband met בְּרִית in 59,21 waarin de geest en woorden van JHWH een centrale plaats vervullen. Om tot een antwoord op die vraag te komen, moet eerst aandacht geschonken worden aan 61,1-3a.

Er zijn goede argumenten om te stellen dat de spreker in 61,1-3a niet Sion kan zijn (wat op grond van Jesaja 60 gedacht zou kunnen worden).¹³³ Koole zoekt het in de richting van een profeet/profetische groep, maar concludeert dat deze figuur meer moet zijn dan dat.¹³⁴ Blenkinsopp geeft een mooi overzicht van allerlei mogelijkheden die in commentaren naar voren komen, maar wijst ze ook allemaal af.¹³⁵ Alleen met Oswalt kan hij meekomen, die er op grond van Lucas 4,18-19 Jezus in ziet, maar tegelijkertijd stelt hij terecht dat die conclusie te snel getrokken wordt.¹³⁶ Volgens Blenkinsopp (en wat dat betreft in lijn met Koole) is sprake van een profetisch profiel.¹³⁷ Vrij recent heeft ook Abernethy onderzocht wie de figuur in deze

¹³³ Vgl. Koole, *Jesaja III*, 263.

¹³⁴ Koole, *Jesaja III*, 267.

¹³⁵ Blenkinsopp, *Isaiah 56-66*, 220.

¹³⁶ Blenkinsopp, *Isaiah 56-66*, 220 schrijft: "Arguing for the speaker as the Messiah-Servant (Oswalt 1998, 562-63) facilitates a straightforward identification with Jesus, who applied Isa 61:1-2a (quoted according to LXX) to himself in the synagogue at Nazareth (Luke 4:18-19). We may accept this in a general sense, but it does not relieve us of the necessity to seek an answer in the context of the place and time of composition."

¹³⁷ Blenkinsopp, *Isaiah 56-66*, 221: "The language of spirit possession combined with that of mission, both in Isaiah (cf. 6:8; 9:7; 42:19; 48:16) and elsewhere (Exod 3:13-15; 1 Sam 15:1; 2 Kgs 2:4; Jer 25:17; 26:12-15), points to a prophetic profile."

verzen is en hij concludeert: "I agree with Beuken and Childs that the agent in 61:1-3 is a prophet who takes on the task of preaching the good news, just like the prophet Isaiah, the heralds and the servants were to do."¹³⁸

De hoofdtaak van deze figuur is de rol van boodschapper.¹³⁹ Hij moet het goede nieuws brengen (61,1; vgl. 40,9; 52,7), een genadejaar van JHWH uitroepen en een dag van wraak van onze God (61,2). Zo ziet JHWH om naar zachtmoedigen, mensen met verslagen harten, gevangenen, geketenden en treurende. Kortom, naar wie zich afgekeerd hebben van het kwaad en het bij JHWH zoeken (vgl. 57,15.18-19; 59,15.20). Voor hen klinkt een vreugdevolle boodschap van bevrijding.

Opvallend is, zoals begin deze paragraaf al opgemerkt, dat deze passage de nodige overeenkomsten vertoont met 59,21. Allereerst valt de centrale rol op die is weggelegd voor de geest (רוּחַ) van JHWH.¹⁴⁰ Ook de boodschap valt op. Bij 59,21 gaat het om de woorden van JHWH en bij 61,1-3a om het goede nieuws van JHWH dat verkondigd moet worden. Nadrukkelijk is zichtbaar dat beide figuren optreden als woordvoerder in dienst van JHWH. Het is JHWH die het initiatief heeft in dit spreken en in de bevrijding die hij geeft.

Verschillen zijn er ook. Zo ligt in 59,21 de nadruk op het בְּרִית van JHWH, op de belofte dat hij middels woordvoerders zal blijven spreken en zo in hun midden zal blijven. In 61,1-3a staat meer de boodschap van de woordvoerder centraal.¹⁴¹

Ondertussen zou zomaar gedacht kunnen worden dat de figuur in 61,1-3a dezelfde is als degene tot wie JHWH zich in 59,21 richt. Blenkinsopp ziet er in elk geval een inclusio in voor 60,1-22.¹⁴² Hoewel de verzen niet te snel op elkaar betrokken moeten worden, liggen ze wel in elkaars verlengde.¹⁴³ JHWH belooft met zijn geest en woorden, via woordvoerders, te midden

¹³⁸ Abernethy, *Isaiah*, 162. In voetnoot 129 merkt hij daarbij ook nog op dat de Targum "de profeet zei" voor deze passage heeft toegevoegd.

¹³⁹ Abernethy, *Isaiah*, 167: "The chief purpose, then, of the figure in 61:1-3 is to be a Spirit-anointed messenger who brings life to the faithful – those who are mourning for Zion's desolation – by declaring the good news that God is coming as king and will transform all that is evil."

¹⁴⁰ Weliswaar is in 61,1 sprake van רוּחַ אֱלֹהֵי יְהוָה (dus met אֱלֹהֵי), maar in essentie komt dat op hetzelfde neer als in 59,21.

¹⁴¹ Vgl. ook Blenkinsopp, *Isaiah 56-66*, 222. Hoewel de boodschapper van 61,1-3a daar niet alleen vrijlating verkondigt, maar ook daadwerkelijk brengt (vgl. Abernethy, *Isaiah*, 168).

¹⁴² Blenkinsopp, *Isaiah 56-66*, 223: "The spirit and the mission are mentioned in the fragment of discourse in 48:16b and again, more fully, in 59:21 which, together with our passage, forms an inclusion or envelope in 60:1-22."

¹⁴³ Blenkinsopp, *Isaiah 56-66*, 223: "In this statement (59:21) addressed to a disciple, the essence of prophecy is expressed in the association of spirit-endowment with a mission to speak, using the Deuteronomic idiom of putting words in the mouth (Deut 18:18; Jer 1:9). The idiom is not used in 61:1-3a, but it is clear that the assignment has to do essentially with speaking (proclaiming, announcing, comforting). As stated, the mission is fivefold, but these five charges coalesce in one undertaking. As one who is sent to announce good news (verb *bśr* cf. 40:9; 41:27; and LXX *euangelisasthai*, "to gospel"), the speaker takes over and continues the role of the *mēbaššēr* of Isa 52:7-8, whose message is that YHWH is about to return to Zion and inaugurate his rule."

van zijn volk aanwezig te blijven. De woordvoerder bij uitstek is degene die in 61,1-3a aan het woord is. Hij verkondigt, geconcentreerd in 61,1-3a, het heil voor Sion/Jeruzalem (60-62). Die woordvoerder is tevens de belichaming van die boodschap.¹⁴⁴ Daarin komt JHWH zelf. In dat opzicht zou je 59,21 dus als anticipatie kunnen zien op wat komen gaat (in 61,1-3a).

3.3 Samenvatting en conclusies

Om zicht te krijgen op de betekenis van Jesaja 59,21 binnen 56-66 is eerst de structuur van dit boekdeel onderzocht. Daaruit kwam naar voren dat enerzijds sprake is van een concentrische structuur met 60-62 als centrum (en 61,1-3a als kern en hoogtepunt daarvan) en anderzijds van een lineaire (eschatologische) structuur. Op grond van die tweeledige structuur is een drietal potentiële verbanden van 59,21 binnen 56-66 onderzocht:

- Als het gaat om 59,21 als afsluiting van 56-59 klinkt daarin bovenal de belofte van JHWH, dat hij zo via zijn woordvoerders onder zijn volk zal blijven spreken tot in eeuwigheid. De belofte van 59,21 heeft twee implicaties: enerzijds vormt het een bevestiging van het profetisch ambt van de woordvoerder(s) van JHWH aan wie de woorden gegeven zijn, anderzijds is het een onderstreping van het goddelijk gezag van de profetische woorden van 56,1-59,20.
- Hoewel 60,1 direct in het verlengde staat van 59,20 staat 59,21 hier nog tussen. Voordat het heerlijke nieuws van 60-62 expliciet wordt gemaakt, vormt 59,21 een voorschot op wat komen gaat in 60,1. Daarmee gaan de woorden van JHWH als het ware al voor zijn komst naar Sion uit. Daarbij mag aangetekend worden dat zijn woorden ook altijd een doel hebben en nooit vruchteloos terugkeren.
- In 61,1-3a brengt een profetische boodschapper (als centrale boodschap van 56-66) het goede nieuws, hij roept een genadejaar van JHWH uit en een dag van wraak van onze God. Met het oog hierop is 59,21 te beschouwen als een anticipatie op wat komen gaat (in 60-62 en in het bijzonder in 61,1-3a): JHWH zelf.

¹⁴⁴ Abernethy, *Isaiah*, 168: "Jesus, the one anointed by the Spirit as Davidic king (3:22) and the one who takes up the mission of the servant (4:18; cf. 2:30-32), is also the one who is fulfilling the expectations of the prophet from Isaiah 61. What is more, in Luke 3:4-6 Jesus' ministry is also portrayed as the coming of God himself that was anticipated in Isaiah 40:3-5. This means that Jesus is not only the messenger but is also the message; Jesus is the in-breaking of the very reign of God that will fulfil Isaiah's expectations of oppression being overturned."

Kortom, via verschillende verbanden is zichtbaar geworden dat Jesaja 59,21 een belangrijke plaats heeft in Jesaja 56-66.¹⁴⁵ Centraal hierin staat de trouw van JHWH aan zijn volk. Hij zal hen niet in de steek laten. Via zijn woordvoerders, op wie zijn geest is en die zijn woorden in de mond gelegd krijgen, zal hij blijven spreken te midden van zijn volk Israël tot in eeuwigheid.

¹⁴⁵ Sekine, *Sammlung*, 135 (vgl. ook Williamson, 'Isaiah', 366; Berges / Beuken, *Einführung*, 192) heeft laten zien dat in Jesaja 56-66 een beweging op te merken is wat betreft de universele potentie van Gods redding (vgl. 56,4.6.8; 66,18-22). Zijn redding beperkt zich niet tot zijn volk Israël, maar strekt zich ook uit naar de heidenvolken. Het zou interessant zijn om nog eens te onderzoeken of 59,21 ook een plaats heeft in de universaliteit van de beweging die in 56-66 zichtbaar wordt. Daarbij zou dan bijzondere aandacht geschonken moeten worden aan het קְרִיעַ dat ook aangetroffen wordt in 66,22 (evenals in 61,9).

4 De plaats van בְּרִית in Jesaja 59,21 in de boodschap van het geheel van het boek Jesaja

Dit hoofdstuk begint met een beknopte introductie van de verschillende verbonden die in het Oude Testament door JHWH gesloten worden of waarnaar vooruitgewezen wordt. Dat is nodig voor de volgende stap, als de aandacht zich richt op alle teksten in Jesaja die het woord בְּרִית bevatten. Bij elk van die teksten probeer ik helder te krijgen hoe בְּרִית daar verstaan moet worden.¹⁴⁶ Bij het langslipen van die teksten zal echter ook onderzocht worden of בְּרִית daar te relateren is aan een van de verbonden uit het beknopte overzicht.¹⁴⁷ Mede daardoor ontstaat al enig zicht op de plaats van het gebruik van בְּרִית in Jesaja.

Vervolgens richt de aandacht zich specifiek op בְּרִית in Jesaja 59,21. In hoofdstuk 2 bleek dit een belofte in te houden. Ook bij dit בְּרִית zal onderzocht worden of het te relateren is aan een van de verbonden waar in het Oude Testament sprake van is. Om hier goed zicht op te krijgen zal nog eens zorgvuldig gekeken worden naar de verschillende elementen uit de directe context van 59,21 en de inhoud van בְּרִית zelf. Dit laatste heeft vooral op 'mijn geest' en 'mijn woorden' betrekking.

Uiteindelijk moet antwoord gegeven kunnen worden op de vraag wat de plaats van בְּרִית in Jesaja 59,21 in de boodschap van het geheel van het boek Jesaja is.

4.1 Beknopte introductie van de verschillende verbonden in het Oude Testament

In het Oude Testament is op verschillende momenten sprake van een verbondssluiting. Het onderzoek hiernaar is een omvangrijk veld. Onder een verbond versta ik in dit verband 'een gekozen en met een eed bezegelde ratificatie van een reeds bestaande relatie, waarin verplichtingen meekomen die al of niet wederzijds kunnen zijn.' Verschillende elementen krijgen daarin een plaats.¹⁴⁸

Kennis van verbondssluitingen in het oude Nabije Oosten is behulpzaam bij het karakteriseren van de verschillende verbonden in het Oude Testament.¹⁴⁹ Deze kennis helpt zo ook in het onderscheiden en vergelijken van de verschillende verbonden in de Bijbel. Tegelijkertijd blijft

¹⁴⁶ Zie voetnoot 12.

¹⁴⁷ Dat kan dus ook betrekking hebben op een aspect van een verbond (denk bijvoorbeeld aan verbondsbelofte, verbondseis of verbondsvloek).

¹⁴⁸ Denk aan: verbondspartners; verplichtingen/eisen; vloek; zegen; beloften; rituele/cultische handelingen.

¹⁴⁹ Van Bekkum, 'Covenants', 1 schrijft hierover: "The relevance of this research for Christian theology is fourfold. It may lead to a better understanding of (1) biblical texts, (2) the date of their composition, (3) the nature of divine revelation, and (4) the image of God in promises and curses."

het gewicht hiervan beperkt. Uiteindelijk definieert JHWH zelf de aard van de verschillende bijbelse verbonden.¹⁵⁰ Daarin wordt juist ook het onderscheid tussen de verbonden die hij sluit en de verbondssluitingen in het oude Nabije Oosten zichtbaar.

Onderstaand overzicht beperkt zich voor dit onderzoek tot een benaming van de verschillende verbonden, de verbondspartner van JHWH en de belangrijkste teksten in de Bijbel die hiermee in verband staan:¹⁵¹

Verbond ¹⁵²	Verbondspartner	Belangrijkste bijbelteksten
Noachitisch verbond	Noach en zijn nageslacht	Gen. 6-9
Abrahamitisch verbond	Abraham en zijn nageslacht	Gen. 12,1-3; 15,1-21; 17,1-22; 22,15-18
Sinaitisch verbond ¹⁵³	het volk Israël en hun nakomelingen	Ex. 19-24; Deut. 29,1
Davidisch verbond	David en zijn nageslacht	2 Sam. 7; Ps. 89; 132; Jes. 55,3
Nieuw verbond	Israël / kerk ¹⁵⁴	Jer. 31,31-34; Ezech. 36,26-28; Luc. 22,20; Gal. 3-4; Hebr. 9,15-18

4.2 Beknopt overzicht van het gebruik van het woord בְּרִית in Jesaja

Het woord בְּרִית komt 12x voor in Jesaja. Deze teksten zullen (Jes. 59,21 uitgezonderd) in deze paragraaf achtereenvolgens per hoofdstuk behandeld worden. Daarbij zal eerst de plaats van de tekst geduïd worden in het geheel van het boek Jesaja. Vervolgens wordt het tekstvers gegeven, zowel in het Hebreeuws (MT) als in een eigen vertaling. Ten slotte zal de aandacht zich specifiek richten op בְּרִית in dat tekstvers.

4.2.1 Jesaja 24,5

Jesaja 13-27 is te beschouwen als literaire eenheid waarin het gaat over Sions/Jeruzalems vrienden en vijanden. Na vijf orakels tegen de heidenvolken (13-19), een symbolische

¹⁵⁰ Van Bekkum, 'Covenants', 31.

¹⁵¹ Voor een uitgebreide bespreking, met alle aspecten die daarin een rol spelen, zie Hahn, *Kinship by Covenant of Gentry / Wellum, Kingdom through Covenant*. In deze publicaties worden die verschillende verbonden onderscheiden, maar wordt ook gezocht naar de onderlinge samenhang.

¹⁵² Het zogenaamde Adamitisch verbond (wat mogelijk geen verbond betreft) en het Levitisch verbond (wat voor dit onderzoek niet relevant is) laat ik hier buiten beschouwing.

¹⁵³ In het beperkte bestek van dit onderzoek schaar ik het Deuteronomistisch verbond, gesloten in Moab (Deut. 29,1), onder het Sinaitisch verbond. De discussie onder wetenschappers of dit verbond een nieuw verbond ter vervanging van het Sinaitisch verbond betreft of een vernieuwing/herstel van dat verbond, laat ik daarmee rusten.

¹⁵⁴ In deze kernachtige duiding is het niet mogelijk om de verbondenheid en het onderscheid tussen Israël en kerk goed weer te geven.

handeling (20) en opnieuw vijf orakels tegen de heidenvolken (21-23) vormt Jesaja 24-27 het slot. Het gedeelte loopt uit op het uitroepen van JHWH tot koning op de Sion (24,23).¹⁵⁵

וְהָאָרֶץ סִנְפָּה תִּסַּח יִשְׁבִּיָּהּ	5	De aarde is ontheiligd door haar bewoners: ¹⁵⁶
כִּי־עָבְרוּ תוֹרֹתַי		want zij hebben de wetten overtreden,
תִּלְפּוּ חֻקֵי		zij zijn aan <i>elke</i> verordening voorbijgegaan;
הַבְּרִית עוֹלָם:		zij hebben het eeuwige verbond verbroken.

Aan het uitroepen van JHWH als koning gaat zijn oordeel over de koninkrijken vanwege hun hoogmoed en over de zondaars van de aarde vooraf (24,1-20). Op verschillende manieren klinkt in dit gedeelte de oergeschiedenis van de mensheid mee (Gen. 6-9).¹⁵⁷ Net als in de tijd van Noach zal JHWH ook nu de aarde gaan zuiveren van overtreders (24,1-6). Bij בְּרִית in 24,5 moet daarom ook gedacht worden aan het Noachitisch verbond.¹⁵⁸ Daarmee wordt duidelijk gemaakt dat in het etnisch behoren tot het volk Israël geen grond voor behoud is, maar in het ethisch gedrag.¹⁵⁹ Door hun gedrag hebben de bewoners van de aarde het eeuwige verbond (בְּרִית עוֹלָם) verbroken.

Kortom, enerzijds roept 24,5 het eeuwige verbond van JHWH met Noach en zijn nageslacht in herinnering, anderzijds komt vooral naar voren dat de mensen dit verbond hebben verbroken door hun gedrag. Ze hebben Gods wetten overtreden en zijn voorbijgegaan aan zijn verordeningen. Het oordeel (als verbondsvloek) is het gevolg van die verbondsbreuk.

4.2.2 Jesaja 28,15.18

Jesaja 28 maakt deel uit van de derde literaire eenheid: Jesaja 28-35. Dit derde bedrijf laat zien hoe de bevolking van Jeruzalem eruit moet zien, als het wil passen bij de koninklijke heerschappij van JHWH (24,23). Toehoorders en lezers van het boek moeten beseffen onder welke voorwaarden zij zelf behoren tot de Sionsgemeenschap of welk gedrag hen daarvan uitsluit.¹⁶⁰ Uiteindelijk gaat het om vertrouwen op (de bescherming van) JHWH.

כִּי אֲמַרְתֶּם	15	Ja, jullie zeggen:
כָּרַתְנוּ בְּרִית אֶת־מוֹת		'Wij hebben een verbond gesloten met de dood

¹⁵⁵ Berges, 'Jesaja', 211. Vgl. Berges / Beuken, *Einführung*, 81-83; Gentry / Wellum, *Covenant*, 172.

¹⁵⁶ Een andere vertaling is: 'het land is ontheiligd door zijn inwoners.' Het tekstverband wijst echter in de richting van heel de aarde.

¹⁵⁷ Vgl. Blenkinsopp, *Isaiah 1-39*, 351-352; Motyer, *Isaiah*, 184-186.

¹⁵⁸ Het Noachitisch verbond bevat Gods beloften waarvan de vervulling niet zal uitblijven, maar tegelijkertijd is het gedrag van de mensen ook relevant (vgl. Hahn, *Covenant*, 95-100; Gentry / Wellum, *Covenant*, 147-175). Daarmee wordt dat verbond voorwaardelijk, waardoor het ook verbroken kan worden.

¹⁵⁹ Het is niet eenvoudig helder te krijgen om welke wetten (תּוֹרֹת) en verordeningen (חֻקֵי) het hier gaat. Vgl. Blenkinsopp, *Isaiah 1-39*, 351-352; Motyer, *Isaiah*, 185; Watts, *Isaiah 1-33*, 317-318.

¹⁶⁰ Berges, 'Jesaja', 212. Vgl. Berges / Beuken, *Einführung*, 99.

וְעַם־שָׂאוֹל עָשִׂינוּ חֲוָה	en met het dodenrijk zijn we een verdrag aangegaan.
שֵׁיט שׁוֹטֵף כִּי־עֵבֶר	Wanneer de gesel die alles wegspoelt doortrekt,
לֹא יִבְּרָאוּנוּ	zal hij ons niet bereiken.
כִּי שָׁמְנוּ כָּזָב מִחֶסְנוּ	want wij hebben de leugen tot onze toevlucht gesteld
וּבִשְׂקָר נִסְתָּרְנוּ:	en in bedrog hebben we ons verscholen.'

Jesaja 28,15 maakt deel uit van de perikoop 28,14-22.¹⁶¹ Dekker wijst op de chiastische structuur binnen dit vers, waardoor een inhoudelijke samenhang tussen het eerste en derde bicolon verondersteld kan worden.¹⁶² Hoewel mogelijk gezinspeeld wordt op een bepaald politiek verbond (vgl. Hos. 12,2), gaat het hier ten diepste om een typering van het gedrag van de Joodse leiders.¹⁶³ Deze aanklacht bevat nadrukkelijk een ironische lading: Jesaja ridiculiseert de grootspraak van Jeruzalems heersers die menen zich tegen de dood te hebben beveiligd, maar met hun gedrag de dood juist in de armen hebben gesloten.¹⁶⁴ Dit wordt vervolgens ook duidelijk in 28,18.

וּכְפַר בְּרִיתְכֶם אֶת־מִוֶּת	18	Ook zal jullie verbond met de dood worden uitgewist
וְחִזְוִיתְכֶם אֶת־שָׂאוֹל לֹא תִקְוּם		en jullie verdrag met het dodenrijk zal geen standhouden;
שׁוֹט שׁוֹטֵף כִּי יַעֲבֹר		wanneer de gesel die alles wegspoelt doortrekt,
וְהִיָּיתֶם לֹו לְמַרְמָס:		zullen jullie door hem vertrapt worden.

In deze oordeelsaankondiging wordt de grootspraak van vers 15 (לֹא יִבְּרָאוּנוּ) totaal op zijn kop gezet (וְהִיָּיתֶם לֹו לְמַרְמָס).¹⁶⁵ Jesaja 28,18 moet in samenhang met 17b begrepen worden. Deze oordeelsaankondiging correspondeert inhoudelijk met de aanklacht in vers 15.¹⁶⁶ Opnieuw is sprake van een chiastische structuur, maar deze komt niet geheel overeen met vers 15. In 28,18 staat hun verbond met de dood en hun verdrag met het dodenrijk in het hart en fungeren ze als subject in de zin. Hiermee hebben zij hun doodvonnis getekend.¹⁶⁷

Kortom, in 28,15 en 28,18 gaat het om een verbond van (de leiders van) Juda, waarmee Juda zijn behoud juist niet bij JHWH zoekt. Juda vertrouwt niet op hem, terwijl nota bene JHWH, die de enige God is (vgl. Deut. 6,4), hun God was. Ten diepste is dit een verbreken van het Sinaitisch verbond dat JHWH met het volk Israël gesloten had (vgl. Jer. 11,10). Het slot van vers 18 en het vervolg in 19-22 maken duidelijk dat je dan ten dode opgeschreven bent.

¹⁶¹ Dekker, *Sion*, 57. Vgl. Berges / Beuken, *Einführung*, 103.

¹⁶² Dekker, *Sion*, 83, 86.

¹⁶³ Dekker, *Sion*, 86-87.

¹⁶⁴ Dekker, *Sion*, 89.

¹⁶⁵ Dekker, *Sion*, 111.

¹⁶⁶ Dekker, *Sion*, 107.

¹⁶⁷ Dekker, *Sion*, 110.

4.2.3 Jesaja 33,8

Ook Jesaja 33 maakt deel uit van de derde literaire eenheid (28-35). Hierin gaat het over de bevrijding van Jeruzalem. Het volk van JHWH dat op hem vertrouwt en niet op eigen zelfverzekerdheid (32,9-14), mag uitzien naar zijn redding (33,22). Aan dit volk, dat in Sion woont, is zijn schuld vergeven (33,24; vgl. 1,4; 6,7). Het mag JHWH, zijn koning, in al zijn pracht aanschouwen (33,17).¹⁶⁸

נִעְזְמוּ מִסְלֹת	8	De wegen liggen verlaten,
שְׁבֵת עֲבָר אֶרֶץ		op de paden bevindt zich niemand meer.
הִקְרַב בְּרִית מֵאֲסַס עֲרִים		Hij heeft het verbond verbroken, de getuigen veracht,
לֹא הָיָה אֲנוּשׁ:		geen mens staat nog in achtung.

Jesaja 33,7-9 is te beschouwen als een noodverslag van de algemene achteruitgang van het land, die JHWH ertoe moet bewegen in te grijpen.¹⁶⁹ In dat noodverslag wordt in 33,8 ook gesproken over een verbroken verbond, dat wil zeggen een verbroken bondgenootschap.

Verskillende commentaren wijzen daarbij in de richting van Assyrië: Sanherib was ontrouw aan zijn verbond met Hizkia (vgl. 2 Kon. 18,13-32).¹⁷⁰ Een enkel commentaar wijst echter in de richting van Hizkia die zelf allereerst zijn verbond met Assyrië brak door steun te zoeken bij Egypte.¹⁷¹ Het vraagt meer onderzoek om hierin een goede keuze te maken, maar duidelijk is dat hier uitgegaan kan worden van een aards verbond. Verschillende vertalingen, ook in commentaren, vertalen בְּרִית daarom ook met verdrag (of zoiets vergelijkbaars). Hoewel 33,8 daarmee voor dit onderzoek niet relevant is, blijkt vervolgens wel de trouw van JHWH aan het verbond dat hij met Israël gesloten had (vgl. Ex. 19,3-8; 24,1-8): hij zal hen verlossen (33,22).

4.2.4 Jesaja 42,6

Jesaja 40-48 is gericht tot Jakob/Israël in Babel en kondigt zijn terugkeer naar het beloofde land aan. Jeruzalems herendienst is voorbij en JHWH zal als herder van zijn kudde, als koning, naar zijn volk en naar de steden van Juda komen (40,1-11). Dit zal echter pas gaandeweg in het boek werkelijkheid worden. Eerst zullen niet met naam genoemde personen de stad Jeruzalem troosten en tot haar hart spreken (40,1-2).¹⁷²

Abernethy noemt Jesaja 42,1-9 de hoofdpassage binnen 40-48, waar God spreekt van zijn

¹⁶⁸ Berges, 'Jesaja', 212. Vgl. Berges / Beuken, *Einführung*, 114-115.

¹⁶⁹ Berges / Beuken, *Einführung*, 115.

¹⁷⁰ Vgl. Oswalt, *Isaiah 1-39*, 596-597; Motyer, *Isaiah*, 235-236.

¹⁷¹ Blenkinsopp, *Isaiah 1-39*, 440.

¹⁷² Berges, 'Jesaja', 214. Vgl. Berges / Beuken, *Einführung*, 135-136.

plannen om een dienaar te gebruiken.¹⁷³ Om helder te krijgen wat met בְּרִית in 42,6 bedoeld wordt, zal eerst naar de dienaar (42,1) gekeken moeten worden. Wie of wat wordt er met hem bedoeld? Verschillende onderzoekers menen dat met die dienaar een individuele messias bedoeld is.¹⁷⁴ Abernethy geeft echter overtuigende argumenten die erop wijzen dat met de dienaar van JHWH allereerst het volk Israël wordt bedoeld.¹⁷⁵ In 42,1-9 wordt Israëls roeping tot uitdrukking gebracht: het uitdragen van recht en het tot stand brengen van gerechtigheid.¹⁷⁶ Aan die roeping worden in 42,6 ook woorden gegeven.

אֲנִי יְהוָה	6	Ik, JHWH,
קָרָאתִיךָ בְּצֶדֶק		ik heb jou geroepen in gerechtigheid,
וְאֶתְּנֶנְךָ בְּיָדָהּ		ik zal je bij de hand nemen,
וְאֶצְרְךָ וְאֶתְּנֶנְךָ		ik zal je behoeden en ik geef je
לְבְרִית עַם		tot een verbond voor de mensen,
לְאֹר גּוֹיִם:		tot een licht voor de heidenvolken,

De dienaar/Israël wordt gegeven tot een בְּרִית voor de mensen. JHWH heeft niet alleen Israël zelf op het oog, maar ook de heidenvolken. Bij de Sinai vormde de wet van JHWH zijn בְּרִית met Israël.¹⁷⁷ Hier belooft JHWH dat Israël tot een בְּרִית voor de mensen zal zijn. Dat staat hier parallel met licht (voor de heidenvolken). Waar de wet voor Israël de weg wijst voor een leven met JHWH (vgl. Ps. 119,53), zo zal Israël dat als de dienaar van JHWH voor de heidenvolken doen. Zo kunnen de ogen van blinden geopend worden en gevangen uit de gevangenis bevrijd (42,7). Dit moet figuurlijk verstaan worden (vgl. 29,18). De dienaar zal bijdragen aan de ommekeer van deze realiteit door de wereld Gods gerechtigheid te brengen en een nieuwe realiteit van de verbondsrelatie tussen God en de heidenvolken uiteen te zetten.¹⁷⁸

Wanneer het hier over de roeping van Israël gaat ten opzichte van de heidenvolken, dan is dat op zichzelf niet iets heel nieuws. Bij Gods roeping van Abram (Gen. 12,1-3) en zijn verbond met hem (Gen. 22,15-18) werd al duidelijk dat hij daarmee ook de volken op het oog had.¹⁷⁹ In het verlengde daarvan had JHWH door zijn verbond met Israël ook de heidenvolken op het

¹⁷³ Abernethy, *Isaiah*, 138.

¹⁷⁴ Koole, *Jesaja II*, 146-150; Oswalt, *Isaiah 40-66*, 108; vgl. ook Gosse, 'L'alliance,' 117. Blenkinsopp, *Isaiah 40-55*, 210-211 neigt er zelfs toe koning Cyrus als de dienaar te beschouwen (vgl. Watts, *Isaiah 34-66*, 119).

¹⁷⁵ Abernethy, *Isaiah*, 139-140. Vgl. Dekker, 'Servant', 36; Berges / Beuken, *Einführung*, 140; Motyer, *Isaiah*, 294; Williamson, 'Isaiah', 706.

¹⁷⁶ Dekker, 'Servant', 37.

¹⁷⁷ Vgl. Kwakkel, 'Verbonden', 119.

¹⁷⁸ Abernethy, *Isaiah*, 141.

¹⁷⁹ Vgl. Hahn, *Covenant*, 103, 108-111, 134-135.

oog (vgl. Ex. 19,5-6; Deut. 4,6). Toch komt die dimensie past echt naar voren bij Jesaja.¹⁸⁰ Zo bekeken kun je in deze woorden een herstel van dat verbond van JHWH met Israël verstaan.¹⁸¹ Alleen dan kan er ook (de beloofde) zegen zijn voor de heidenvolken.

Als het puur gaat om het gebruik van het woord כְּרִית in dit verband, dan klinkt dat hier als een belofte van JHWH. Hij belooft Israël, als dienaar van JHWH, te geven tot een כְּרִית voor de mensen, tot licht voor de heidenvolken. In dit כְּרִית moet hier dus de roeping van Israël verstaan worden, maar ook de vervulling ervan die JHWH geeft. Dat is een belofte voor het volk Israël. Als de dienaar van JHWH zal het een licht zijn voor de heidenvolken. Impliciet klinkt daarin ook een belofte voor de heidenvolken mee. Via Israël strekt JHWH zich ook naar hen uit. Een betrokkenheid die vastligt in de beloftevolle roeping van de dienaar van JHWH.

4.2.5 Jesaja 49,8

Jesaja 40-48 sluit af met de teleurstellende conclusie (48,18-19) dat Israël na de bevrijding uit Babel nog steeds niet naar JHWH wil luisteren (48,4). Dat betekent echter niet dat JHWH ervan afziet zijn dienaar Israël te lossen (48,20), al treedt in de volgende literaire eenheid (49-55) wel een verandering op.¹⁸² Jesaja 49,1-9 vormt daarbij het scharnierpunt.¹⁸³

Dekker wijst erop dat vooral 49,3 cruciaal is voor het verstaan van het verhaal van de dienaar. Daarbij komt het aan op goed lezen. Hij attendeert daarbij op het verdisconteren van de colometrie en het stijlmiddel van de ellipsis dat hier toegepast is. Syntactisch moet Israël dan als tweede predikaat verstaan worden. Dit betekent dat de profetische figuur die hier aan het woord is, zichzelf verstaat als door JHWH aangewezen om zijn dienaar en dus om Israël te zijn. De naam Israël, die in 48,20 ontbreekt, wordt hier verrassend toegepast op de profetische figuur.¹⁸⁴ Uit het vervolg blijkt dat de nieuwbenoemde dienaar als belichaming van Israël ook de roeping van Israël moet gaan vervullen. Wat in 42,6 uitgesproken werd, komt terug in 49,6 en 49,8.

¹⁸⁰ Gentry / Wellum, *Covenant*, 645 ziet daarin het universele bereik van het nieuwe verbond. Daarin wordt de lijn wel heel snel doorgetrokken, tenzij ze het eens zijn met Wielenga, 'Verbond', 343 dat "het Nieuwe Verbond in het Oude Testament niet anders is dan het totaal vernieuwde Mozaïsche [d.w.z. Sinaitische] Verbond, dat zijn oorsprong heeft in de dagen van Adam, Noach en Abraham."

¹⁸¹ Gentry / Wellum, *Covenant*, 413-415 ziet (mede in relatie met Jes. 55,3) in de dienaar de Davidische koning. Met Abernethy's argumenten is dat af te wijzen (vgl. bovendien paragraaf 4.1.7 m.b.t. Jes. 55,3). Hahn, *Covenant*, 201 denkt in dezelfde richting, maar genuanceerder. Hij verbindt Jes. 42,6 en 49,8 (in voetnoot 115) met het toekomstig herstel van de wereldwijde Davidische monarchie (vgl. ook Hahn, *Covenant*, 422). Ook hij zoekt het daarbij dus meer bij David dan bij Israël.

¹⁸² Dekker, 'Servant', 38-39; vgl. Abernethy, *Isaiah*, 142.

¹⁸³ Berges, 'Jesaja', 216; vgl. Dekker, 'Servant', 38.

¹⁸⁴ Dekker, 'Servant', 38-39.

כֹּה אָמַר יְהוָה	8	Zo zegt JHWH:
בְּעֵת רְצוֹן עֲנִימִיךָ		In de tijd van het welbehagen zal ik je verhoren,
וּבְיוֹם יְשׁוּעָה עֲנִירְתִיךָ		en op de dag van redding zal ik je helpen.
וְאֶצְרְךָ וְאֶתְנֶךָ		Ik zal je behoeden en ik geef je
לְבְרִית עֵם		tot een verbond voor de mensen,
לְהִקְיֵם אֶרֶץ		om het land weer op te richten,
לְהַחְזִיל נְחִלֹת שְׂמֵמֹת:		om het verlaten erfgoed in eigendom terug te geven.

De roeping voor de dienaar blijft overeind: ik geef je tot een בְּרִית voor de mensen. JHWH houdt vast aan de missie waarvoor hij Israël geroepen had, maar nu via de profetische figuur als nieuwbenoemde dienaar. Hij moet Israël belichamen en Israëls roeping vervullen. JHWH heeft daarmee, naast de heidenvolken, nu ook Israël zelf op het oog.¹⁸⁵ Het gebruik van het woord בְּרִית in dit verband is dus gelijk als in 42,6.

4.2.6 Jesaja 54,10

De exacte identiteit van deze dienaar van JHWH blijft in Jesaja 49 verborgen. Meer dan de identiteit is de functie van de profetische figuur relevant: Israël belichamen en Israëls roeping vervullen. Die roeping was recht voortbrengen, gerechtigheid tot stand brengen en een licht zijn voor alle volken. Hoewel de dienaar zelf wel een luisterende houding heeft (50,4), lijkt zijn missie toch te mislukken, want er wordt niet naar hem geluisterd (50,10). Sterker nog, lijden en zelfs zijn dood zijn het gevolg (52,13-53,9). Juist dat weet JHWH echter te gebruiken om zijn reddingsplan te realiseren. In 53,10-11 wordt gezegd dat de dienaar nageslacht (זָרַע) zal zien, langer zal leven en velen rechtvaardig zal maken.¹⁸⁶ Vanaf 54 focust het boek daarom op dat nageslacht, dat te verbinden is met Sion.¹⁸⁷

כִּי הָהָרִים יִמְּוֹשׁוּ	10	Want al zouden de bergen wijken,
וְהַגְּבָעוֹת תִּמְּוֹטְנָה		en de heuvels wankelen,
וְחֶסְדִּי מֵאֲתָדָה לֹא-יִמְּוֹשׁ		mijn goedertierenheid zal van je niet wijken,
וּבְרִית שְׁלוֹמִי לֹא תִמְּוֹט		en het verbond van mijn vrede zal niet wankelen,
אָמַר בְּרַחֲמֶיךָ יְהוָה:		zegt JHWH, die zich over je ontfermt.

Er is toekomst voor Sion/Jeruzalem (54,1-6). Gods toorn is voorbij (54,7-8a). Die toorn staat in schril contrast met de eeuwige goedertierenheid (54,8b) waarmee JHWH zich over Sion/Jeruzalem zal ontfermen. Dat is het verbond van zijn vrede. De tijd van Noach wordt hierbij in

¹⁸⁵ Dekker, 'Servant', 39; vgl. Abernethy, *Isaiah*, 147; Motyer, *Isaiah*, 351; Blenkinsopp, *Isaiah 40-55*, 301-302.

¹⁸⁶ Dekker, 'Servant', 41; vgl. Abernethy, *Isaiah*, 151; Berges / Beuken, *Einführung*, 183.

¹⁸⁷ Dekker, 'Servant', 41; vgl. Abernethy, *Isaiah*, 156.

herinnering geroepen (54,8-10a) om de betrouwbaarheid van dat verbond te benadrukken.¹⁸⁸ Tegelijkertijd benadrukt dat verbond de onverbreekbaarheid van de goedertierenheid van JHWH.¹⁸⁹ Daarmee breekt een nieuwe periode aan in de heilsgeschiedenis.

Bij dit בְּרִית valt dus te denken aan een nieuw verbond waarin de relatie tussen JHWH en zijn volk volmaakt zal zijn en blijven.¹⁹⁰ Dit vredesverbond is tot stand gebracht door toedoen van de dienaar van JHWH (53,5).¹⁹¹ Hoewel dit verbond uiteindelijk ook de heidenvolken op het oog heeft (54,3) en zo net als bij het verbond met Noach de hele mensheid, lijkt dat niet de reden om te refereren aan de tijd van Noach. Mede door de relatie met de dienaar van JHWH, die toch primair verbonden werd met de roeping van Israël (49,8), komt toch eerder het verbond met Israël in gedachten. Een vernieuwing van dat verbond zou tot zegen zijn van Israël en zo ook voor de heidenvolken.

4.2.7 Jesaja 55,3

Met Jesaja 55 wordt het derde boekdeel afgesloten. In dit deel klinkt de oproep aan zowel Israëlieten als heidenen met het oog op hun eenwording in het nieuwe Israël en hun deel aan Gods zegeningen. In 55,1 wordt het beeld van het 'messiaanse feestmaal' uit 25,6 weer in herinnering geroepen. Extra accent krijgt de uitbreiding van het volk van God met heidenen.

הִטּוּ אָזְנוֹכֶם וּלְכוּ אֵלַי	3	Neig jullie oor en kom bij mij,
שִׁמְעוּ וַתְּחִי נַפְשְׁכֶם		luister en jullie ziel zal leven;
וְאֶכְרְתֶה לָכֶם בְּרִית עוֹלָם		want ik zal met jullie een eeuwig verbond sluiten,
תְּסַגְּרֵי דָוִד הַנְּאֻמָּנִים:		de betrouwbare goedertierenheden aan David.

In deze context wordt in 55,3-5 gesproken over een nieuw, eeuwig verbond dat JHWH zal sluiten. Hierbij wordt ook gerefereerd aan het verbond met David. Hoewel veelal verondersteld wordt dat de verbondsbeloften aan David hier overgaan op het volk (gedemocratiseerd worden), komt Dekker tot een andere constatering. Het verbond met David was geen vervanging of toespitsing van het verbond met Israël, maar een versterking daarvan. Zo moet het ook hier verstaan worden. De betrouwbare goedertierenheden aan David functioneren als de bron waaruit het verbond dat voor de dienaren (54,17) is gesloten, het karakter van een eeuwig verbond ontvangt. Dit eeuwig verbond is niets minder dan de nu 'verbeterde' versie van het

¹⁸⁸ Dekker, 'David', 14. Blenkinsopp, *Isaiah 40-55*, 364 typeert het als bevestiging van de eed dat de tijd van toorn voorbij is. Vgl. Berges / Beuken, *Einführung*, 188.

¹⁸⁹ Koole, *Jesaja II*², 297.

¹⁹⁰ Koole, *Jesaja II*², 298. Vgl. Gentry / Wellum, *Covenant*, 173, 443; Wielenga, 'Verbond,' 342.

¹⁹¹ Blenkinsopp, *Isaiah 40-55*, 364 wijst erop dat de term vredesverbond het aangaan van goede relaties of verzoening door het herstellen van de verbroken relaties impliceert.

verbond waarbij Israël het vaste fundament en de gegarandeerde duur van het Davidische verbond ontving.¹⁹² Tegelijkertijd veronderstelt dit dat het Davidische verbond zelf zijn oorspronkelijke betekenis behoudt, net zoals (naar voren kwam bij 54,10 dat) het verbond met Noach zijn betekenis heeft behouden. De Davidische versterking garandeert dat Israël uiteindelijk in staat zal zijn om zijn rol als getuige voor de volken (42,6; 49,6.8; 55,4) op zich te nemen. Op die wijze zal JHWH Israël verheerlijken.¹⁹³

Zo wordt hier geprofeteerd over een nieuw verbond dat JHWH zal sluiten met Israël, maar waarin nadrukkelijk ook plaats zal zijn voor de heidenen (55,5) en waarmee de roeping van Israël tot vervulling komt.

4.2.8 Jesaja 56,4.6

De laatste grote literaire eenheid in het boek Jesaja betreft het derde boekdeel (56-66) met 60-62 als kern, waarin het heil voor Jeruzalem en Sion centraal staat.¹⁹⁴

In 56,1-8 gaat het om de uitbreiding van het verbondsvolk met buitenstaanders (vreemdelingen en euneuchen) tot dienaren van JHWH (vgl. 54,17).

כִּי־כֹה אָמַר יְהוָה	4	Want zo zegt JHWH:
לְסָרִיסִים אֲשֶׁר יִשְׁמְרוּ אֶת־שַׁבְּתוֹתַי		de euneuchen die mijn sabbatten in acht nemen,
וּבָחָרוּ בְּאֲשֶׁר חָפְצָתִי		en verkiezen waarin ik behagen schep
וּמְחַזְּקִים בְּבְרִיתִי:		en die vasthouden aan mijn verbond,

Waar euneuchen (bij gebrek aan nageslacht) meenden geen toekomst te hebben na de terugkeer in Kanaän en ook niet bij JHWH (vgl. Deut. 23,2), blijkt dit onjuist te zijn. Mits ze vasthouden aan Gods verbond, zullen ze ook tot zijn volk mogen behoren. Ze zullen zelfs een eeuwige naam ontvangen (56,5).

וּבְנֵי הַנָּכֹר הַנְּלֻוִים עַל־יְהוָה לְשָׂרְתָו	6	En de vreemdelingen die zich bij JHWH voegen om hem te dienen,
וְלֹאֲהַבָּה אֶת־שֵׁם יְהוָה		en om de naam van JHWH lief te hebben,
לְהִיזוֹת לוֹ לְעַבְדִּים		om hem tot dienaren te zijn,
כָּל־שֹׁמֵר שַׁבָּת מִחֻלּוֹ		ieder die de sabbat in acht neemt en niet ontheiligt,
וּמְחַזְּקִים בְּבְרִיתִי:		en die vasthouden aan mijn verbond.

Ook voor de vreemdelingen is plaats bij JHWH (56,7) indien ze vasthouden aan Gods verbond (56,6). De vraag in het kader van dit onderzoek is vervolgens wat bedoeld wordt met 'vasthouden aan mijn verbond.' Gods בְּרִית is hier equivalent van de sabbat.¹⁹⁵ De sabbat is zeer

¹⁹² Dekker, 'David', 21.

¹⁹³ Dekker, 'David', 24.

¹⁹⁴ Zie voor de structuur en inhoud paragraaf 3.1.

¹⁹⁵ Beuken, *Jesaja III^A*, 36; Blenkinsopp, *Isaiah 56-66*, 135 duidt het als metonymie.

belangrijk als verbondsteken bij het Sinaitisch verbond, als teken tussen JHWH en zijn volk (Ex. 31,13). Tegelijkertijd wordt daarmee duidelijk dat ook alle andere bepalingen van het verbond relevant zijn voor de buitenstaanders die toetreden (vgl. Ex. 19,5.7-8; 24,3.8).¹⁹⁶ De toegang tot Gods verbond met de Israëlieten is geopend (door de dienaar). Daarmee komen Gods beloften ook voor hen binnen bereik. Ondertussen vraagt het dienen van JHWH wel volledige toewijding.¹⁹⁷

4.2.9 Jesaja 61,8

Het heil voor Sion/Jeruzalem, dat centraal staat in 60-62, wordt verkondigd door de gezalfde van JHWH, de profetische figuur van 61,1-3.¹⁹⁸ Het belangrijkste doel van deze figuur is een door de geest van JHWH gezalfde boodschapper te zijn die de gelovigen – degenen die rouwen om de verwoesting van Sion – tot leven brengt door het goede nieuws te verkondigen dat God komt als koning en alles wat slecht is zal transformeren.¹⁹⁹

כִּי אֲנִי יְהוָה אֲהַב מִשְׁפָּט	8	Want ik ben JHWH, die het recht liefheb,
שׂוּא גֹזֵל בְּעוֹלָה		die roof bij het brandoffer haat;
וְנָתַתִּי פְעֻלָּתָם בְּאֵמֶת		en ik zal hun loon geven in waarachtigheid,
וּבְרִית עוֹלָם אֶכְרֹת לָהֶם:		en een eeuwig verbond sluit ik met hen.

In het centrum van 61,4-9 staat het toekomstige priesterdom van de aangesprokenen (61,6-7).²⁰⁰ Dit betreft een totale omkeer in hun lot.²⁰¹ Met hen, de treurende (61,2-3), de eiken van de gerechtigheid (61,3), de priesters van JHWH (61,6), de dienaren van onze God (61,6), zal JHWH een eeuwig בְּרִית sluiten. Het nieuwe Israël ontvangt een bevoorrechte positie te midden van de heidenvolken (61,8-9).²⁰² Dit eeuwige בְּרִית is een nieuw בְּרִית dat het Sinaitisch verbond vervangt.²⁰³ Hierin wordt de al aan Abraham beloofde zegen (Gen. 12,3; 22,18) vervuld.

4.2.10 Samenvatting en conclusies

Uit het voorgaande blijkt dat het woord בְּרִית bij Jesaja niet heel vaak voorkomt en dat de toepassing verschilt. Toch zijn uit het beknopte overzicht voorzichtig ook enkele conclusies over het gebruik van het woord בְּרִית bij Jesaja te trekken:

¹⁹⁶ Beuken, *Jesaja III^A*, 27, 31; Koole, *Jesaja III*, 52; Motyer, *Isaiah*, 397; Watts, *Isaiah 34-66*, 249; Oswalt, *Isaiah 40-66*, 458.

¹⁹⁷ Blenkinsopp, *Isaiah 56-66*, 140 wijst er bovendien op dat het hier gebruikte werkwoord voor dienen (שָׁרַת) met het werk van de priester verbonden is (vgl. Ex. 19,6).

¹⁹⁸ Zie paragraaf 3.2.3. Vgl. Abernethy, *Isaiah*, 161-167.

¹⁹⁹ Abernethy, *Isaiah*, 167.

²⁰⁰ Berges / Beuken, *Einführung*, 208.

²⁰¹ Koole, *Jesaja III*, 281.

²⁰² Blenkinsopp, *Isaiah 56-66*, 229.

²⁰³ Gentry / Wellum, *Covenant*, 475 wijzen erop dat juist het Sinaitisch verbond, in tegenstelling tot de verschillende andere verbonden (en verbondsteken), in het OT niet in verband gebracht wordt met de term eeuwig verbond.

- Met het woord בְּרִית kan een bondgenootschap bedoeld zijn, dat wil zeggen een verbond tussen twee partijen met wederzijdse rechten en plichten. Op die manier wordt het woord gebruikt in 28,15.18; 33,8. In die verzen betreft het aardse bondgenootschappen.
- Met het woord בְּרִית kunnen ook wetten en verordeningen bedoeld zijn. Leven overeenkomstig die wetten en verordeningen geldt als leven binnen het verbond. Op die manier wordt het woord gebruikt in 24,5 (waar door het overtreden van die wetten het בְּרִית juist verbroken is) en in 56,4.6 (voor vreemdelingen en euneuchen die zich bij JHWH gevoegd hebben). In het eerste geval wordt dat in de context gerelateerd aan het Noachitisch verbond. In het laatste geval gaat het om het Sinaitisch verbond tussen JHWH en zijn volk Israël.
- Met het woord בְּרִית kan ook een roeping of taak bedoeld zijn. Op die manier wordt het woord gebruikt in 42,6 en 49,8. Daar wordt de dienaar van JHWH gegeven tot een בְּרִית voor de mensen, waarbij de parallellie binnen het vers duidelijk maakt dat het als een licht voor de heidenvolken moet worden begrepen. Die roeping geldt voor Israël, als dienaar van JHWH, maar gaat vervolgens over op een profetische figuur die Israël belichaamt. Doordat het als een belofte gegeven wordt, garandeert JHWH zelf vervulling van die roeping. Deze roeping laat zich verbinden met het Sinaitisch (in het verlengde van het Abrahamitisch) verbond.
- Met het woord בְּרִית kan ook een verbondsrelatie bedoeld zijn. Op die manier komt het naar voren in 54,10; 55,3; 61,8. Daar is een beloofd nieuw verbond tussen JHWH en zijn volk bedoeld. In relatie tot het Sinaitisch verbond vormt dat nieuwe verbond de vervulling van de belofte van JHWH in Deut. 30,1-10 (vgl. Deut. 10,16).²⁰⁴

4.3 בְּרִית in Jesaja 59,21

Het overzicht in paragraaf 4.1 heeft duidelijk gemaakt dat de betekenis van het woord בְּרִית in Jesaja verschilt. Bij een aantal teksten betrof het een aards verbond/bondgenootschap, maar bij de overige teksten werd duidelijk dat deze zich nagenoeg allemaal lieten verbinden met

²⁰⁴ Hierbij ga ik eraan voorbij dat in Jes. 55,3 het Davidisch verbond in beeld komt. Dekker, 'David', 26 heeft er echter op gewezen dat het Davidisch verbond vanuit bijbels-theologisch perspectief verstaan mag worden als "een verbond binnen een verbond," bedoeld om het Sinaitisch verbond te verankeren en te versterken.

het Sinaitisch verbond. Dat doet vermoeden dat dit ook het geval is met בְּרִית in Jesaja 59,21. In deze paragraaf moet duidelijk worden of dat terecht is.

Om daar zicht op te krijgen, zal nog eens goed het handelen van JHWH onderzocht worden, zoals dat in van 59,21 en de directe literaire context daarvan naar voren komt. Nu zal dat echter geplaatst worden in het kader van het hele boek Jesaja, waarin ook de vraag meegenomen zal worden of dit tevens te relateren is aan een het Sinaitisch verbond.

4.3.1 Redding

In 56,1 kondigde JHWH zijn redding (יְשׁוּעָה) aan. Met 59,17 (יְשׁוּעָה) wordt duidelijk dat dit is wat JHWH gaat doen nu hij zelf in actie komt.²⁰⁵ Dat richt de aandacht op dit zelfstandig naamwoord en ook op het werkwoord יָשַׁע.²⁰⁶

Binnen Jesaja wordt dan duidelijk dat redding niet van andere goden te verwachten is.²⁰⁷ Buiten JHWH is er geen andere god. Hij is de enige.²⁰⁸ Er is daarom ook geen andere redder.²⁰⁹ Wie het van hem verwacht,²¹⁰ komt niet bedrogen uit, want hij zal redden.²¹¹

Dat redden is dus verbonden met het van hem verwachten, maar in Jesaja blijkt dat ook nadrukkelijk verbonden te zijn met de verbondsrelatie tussen JHWH en zijn volk.²¹² Hij is hun redder.²¹³ Zijn redding zal voor altijd blijven (51,6.8). Hij brengt ook redding omwille van zichzelf.²¹⁴ Uiteindelijk zal iedereen hem moeten erkennen als de Machtige van Jakob (49,26) en zijn naam zal vrezen (59,19).

Bij deze redding moet dus gedacht worden aan JHWH die optreedt ten gunste van zijn volk Israël, omwille van het verbond dat hij met hen gesloten heeft (Deut. 30,3; 32,36-42). Daarom komt hij hen redden. In het reddend handelen van JHWH is zijn betrokkenheid op zijn volk te herkennen. Die onderlinge verbondenheid en JHWH's betrokkenheid op zijn volk Israël passen

²⁰⁵ De profeet Jesaja (יְשַׁעְיָהוּ) heeft er zijn naam aan te danken. Die naam betekent 'redding van JHWH'.

²⁰⁶ Het zelfstandig naamwoord יְשׁוּעָה wordt in Jesaja 18x gebruikt: in Jes. 12,2(2x).3; 25,9; 26,1.18; 33,2.6; 49,6.8; 51,6.8; 52,7.10; 56,1; 59,11.17; 60,18; 62,1. Het werkwoord יָשַׁע wordt 29x gebruikt: Jes. 19,20; 25,9; 30,15; 33,22; 35,4; 37,20.35; 38,20; 43,3.11.12; 45,15.17.20.21.22; 46,7; 47,13.15; 49,25.26; 59,1.16; 60,16; 63,1.5.8.9; 64,5.

²⁰⁷ Vgl. Jes. 45,20; 46,7; 47,13.15.

²⁰⁸ Vgl. Deut. 4,35.39; 6,4; 7,9; 32,39.

²⁰⁹ Vgl. Jes. 43,11; 45,21.

²¹⁰ Vgl. Jes. 19,20; 25,9; 33,22; 37,20; 45,22.

²¹¹ Vgl. Jes. 19,20; 25,9; 33,22; 35,4; 38,20 45,22; 49,8.25; 63,1.

²¹² Die verbondsrelatie wordt ook zichtbaar in hoe hij zichzelf noemt: JHWH (Jes. 19,20; 33,2.22; 37,20; 45,17; 49,26; 60,16), hun God (Jes. 25,9; 37,20; 43,3; 45,15; 52,10), de Heilige van Israël (Jes. 43,3), de Machtige van Jakob (Jes. 49,26; 60,16), hun redder (Jes. 43,3; 45,15; 49,26; 60,16; 63,8).

²¹³ Dat JHWH zijn volk verlost, heeft hij ook steeds laten zien in de geschiedenis (in Rechters, 1 en 2 Samuël, 1 en 2 Koningen en 1 en 2 Kronieken wordt met regelmaat het werkwoord יָשַׁע gebruikt om het reddend handelen van JHWH t.b.v. zijn volk te benoemen). Ook in het bijbelboek Psalmen neemt dit een grote plaats in.

²¹⁴ Jes. 37,35; 59,16; 63,5; vgl. Deut. 32,27.

(mede op grond van JHWH's spreken in Deuteronomium) uitstekend binnen het Sinaitisch verbond.

4.3.2 Een lossers²¹⁵

JHWH zal zijn tegenstanders vergelden naar hun daden en zo zijn volk Israël redden. In 59,20 wordt hij vervolgens in zijn komst naar Sion als lossers (לְוֹצֵל) aangeduid. Dat gebeurt in Jesaja meer, waarbij JHWH dan vaak in één adem ook als de Heilige van Israël aangeduid wordt.²¹⁶

Hoewel de werkwoorden לְוֹצֵל en יִשַׁע in het boek Jesaja vaak samen voorkomen, zijn het geen synoniemen. Ze vullen elkaar aan.²¹⁷ Het is daarom goed ook aan לְוֹצֵל aandacht te besteden.

Lossen (לְוֹצֵל) was een onderdeel van de wet in Israël. In Leviticus 25 en 27 staan wetten inzake schatting en lossing. Daar heeft het te maken met iets terugkopen. In geval iemand daartoe niet zelf in staat is, zal een naaste bloedverwant in zijn plaats kunnen optreden. Een bekend voorbeeld hiervan is Boaz (Ruth 3-4) ten behoeve van Nöomi en Ruth.

Wanneer JHWH zichzelf hier als lossers aanduidt ten behoeve van Israël, komt hij als naaste verwant van zijn volk optreden. Die verwantschap is tot stand gekomen door het verbond dat hij met Israël heeft gesloten.²¹⁸ Israël wordt zelfs zijn zoon genoemd.²¹⁹ Via het Sinaitisch verbond bereidt hij zelf de weg om als lossers zijn volk kunnen gaan bevrijden.

4.3.3 Bekering

De lossers komt naar Sion, naar wie zich van overtreding bekeren in Jakob. Dat maakt duidelijk dat bekering vereist is. Dat wijst ook op een scheiding die gaat optreden binnen het volk Israël. Er is bevrijding voor het volk door de lossers, maar slechts een deel zal daarvan profiteren, alleen wie zich bekeren (vgl. Deut. 4,30; 30,1-3.8-10).

In Jesaja 1,27 werd al aangekondigd dat Sion vrijgekocht zal worden door recht en wie van haar zich bekeren (שָׁבְרוּ) door gerechtigheid.²²⁰ Dat komt ook naar voren in 35,11 en 51,11: wie door JHWH vrijgekocht zijn, zullen terugkeren en met gejuich in Sion komen.²²¹

²¹⁵ Voor deze schrijfwijze (en niet voor verlossers) is gekozen t.b.v. het onderscheid tussen lossers (לְוֹצֵל) en redden (יִשַׁע).

²¹⁶ Zie Jes. 41,14; 43,14; 44,6; 47,4; 48,17; 49,7; 54,5.8; 60,16 en 63,16. Vgl. ook 43,1; 44,22.23; 48,20.26; 52,9 en 63,9, waar JHWH zegt dat hij hen heeft verlost. Daarmee zijn het zijn verlost (vgl. 35,9; 62,12; 63,4).

²¹⁷ Zie voetnoot 97.

²¹⁸ De titel van de indrukwekkende studie van Hahn is daarbij veelzeggend: *Kinship by Covenant*. Hoewel die titel eenzijdig is (want er valt meer over het verbond te zeggen), laat hij in het boek wel zien dat hij goede gronden heeft voor deze titel (zie bijvoorbeeld Hahn, *Covenant*, 44-48).

²¹⁹ Ex. 4,22; Deut. 14,1; 32,6.19.

²²⁰ Hoewel de overeenkomst met 59,20 opvallend is, wordt hier פָּדָה (vrijkopen) in plaats van לְוֹצֵל (lossen) gebruikt.

²²¹ Opvallend genoeg is de volgorde hier omgekeerd. Het vraagt meer onderzoek (al is dat voor deze studie niet relevant), maar het lijkt niet in tegenspraak met 59,20. Daar treedt de lossers uiteindelijk immers ook op voor wie zich bekeren.

In paragraaf 2.4.5 werd duidelijk dat in 59,20 een oproep tot bekering meeklinkt die heel 58-59 stempelt. Een oproep die meeklinkt in al het spreken van JHWH bij monde van zijn profeten, hetzij expliciet, hetzij impliciet. Via zijn profeten roept hij zijn volk op tot een leven met hem en wijst hij hen de weg in dat leven. Dat is ook de boodschap van de profeet Jesaja.

Bij zijn roeping krijgt Jesaja echter op een bijzondere wijze te horen dat die bekering eerst niet te verwachten is. In 6,10 krijgt hij de opdracht om naar het volk Israël toe te gaan en tot hen te spreken. Zo zal hij het hart van het volk ongevoelig maken, hun oren dichtstoppen en hun ogen sluiten. Dan zullen zij niet met hun ogen zien, noch met hun oren horen of met hun hart begrijpen. Dat betekent niet dat JHWH niet wil dat ze zich zullen bekeren. De oproep is oprecht. JHWH weet echter al dat ze zich niet zullen bekeren. Het zal juist het omgekeerde effect hebben. Dit laat zien dat van hoe grondig mis het is in hun leven. Hoe vaker ze het horen, hoe minder het doordringt. Zo zal het gaan. Ze zullen zich niet bekeren. Ze zullen geen genezing zoeken bij JHWH. Het kent ze (vgl. Deut. 31,29).

Dat Jesaja dit al meekrijgt, laat tegelijkertijd zien dat het JHWH niet uit de hand loopt. Hij neemt de ontrouw van het volk op in zijn plan. Hun volharden in de zonde zal tot de verwoesting van heel het land leiden. Er zal geen inwoner overblijven (6,11-13). En daar zijn ze ten diepste zelf verantwoordelijk voor, want het volk bekeert zich niet tot hem die het slaat (9,12).

Hoewel het oordeel dus onafwendbaar lijkt, klinken er ook beloften van terugkeer en van een tijd waarin de verharding zal zijn opgeheven.²²² Ook de oproep tot bekering blijft klinken (31,6). Het moet voor het volk echter door dat onafwendbare oordeel heen (vgl. Deut. 30,1-3; 31,16-21). Zo komt JHWH met verlossing. In het middelste boekdeel spreekt JHWH daar ook van (Jes. 44,22; 55,7). Bovendien wordt het bereik van die oproep gaandeweg groter. Als de goddeloze opgeroepen wordt zich te bekeren tot JHWH (55,6-7), is dat niet alleen gericht aan Israël, maar ook aan de heidenvolken (55,4-5).²²³

Kortom, bekering heeft een prominente plek in heel het boek Jesaja, maar past ook goed binnen het Sinaitisch verbond. In Deuteronomium wordt net als in Jesaja 6, al door JHWH zelf aangekondigd, dat het volk hem de rug zal toekeren. Het oordeel voor het volk is onvermijdelijk, maar daarna liggen verlossing en bekering in het verschiet. In de verlossing en oproep tot

²²² Bijvoorbeeld in Jes. 10,21-22; 29,18; 30,20-21; 32,3; 35,5.

²²³ Dekker, 'David', 22-24.

bekering wordt de onbegrijpelijke trouw van JHWH aan zijn verbond zichtbaar. Hij blijft het volk opzoeken en aanspreken. Het volk keert hem wel de rug toe, maar hij niet het volk.

4.3.4 In Jakob

De lossen komt naar Sion, naar wie zich in Jakob van overtreding bekeren. Hoewel Jakob in het boek Jesaja vaak parallel aan Israël vermeld worden, is dat niet overal het geval. Daarom is het zinvol hierop de aandacht te richten om helder te krijgen in hoeverre dit relevant is.

In Jesaja 2 wordt Jakob voor het eerst genoemd. Daarin wordt duidelijk dat JHWH de God van Jakob is (2,3). Eens zal hij alle volken onderricht geven vanaf de Sion. In 2,2-5 gaat het om de toekomstige heerlijkheid van Sion/Jeruzalem (vgl. 60-62). Tegelijkertijd klinkt daar de oproep aan Jakobs huis om in het licht van JHWH te wandelen (2,5).

In 2,6 (dus direct na 2,5) verandert de toon van de muziek echter abrupt. JHWH heeft het huis van Jakob verstoten. Hij heeft zijn aangezicht voor het huis van Jakob verborgen (8,17). Volgens wordt Jakob vrijwel alleen genoemd in parallelie met Israël.²²⁴ Beiden zijn dus synoniem voor elkaar. Dat verandert vanaf 48,20. Dekker verbindt het ontbreken van de naam Israël hier met de gewijzigde strategie van JHWH: een door JHWH aangewezen dienaar zal voor Israël optreden (49,1-9).²²⁵ Daarna wordt Jakob nog wel genoemd, maar niet meer parallel met Israël.²²⁶ Dat roept de vraag op of er daarmee ook een onderscheid is ontstaan tussen Jakob en Israël als aanduidingen.²²⁷ Of dat het geval is of niet, bij (het huis van) Jakob moet in elk geval gedacht worden aan heel Gods volk, dat wil zeggen aan het nageslacht van aartsvader Jakob.

Resumerend kan geconcludeerd worden dat onder Jakob het nageslacht van de aartsvader Jakob verstaan moet worden, oftewel het etnische volk Israël. Met hen had JHWH een verbond gesloten bij de Sinai. Door hun misdaden en hardnekkigheid hadden ze scheiding gemaakt tussen hen en hun God (59,2), maar JHWH ontfermt zich over hen. Hij komt met redding en lossing voor allen binnen zijn volk die zich bekeren van overtreding (59,20). Ook dit past dus goed binnen het Sinaitisch verbond.

²²⁴ Er zijn enkele uitzonderingen (10,21; 27,9; 29,22; 41,20; 45,19), maar daarin wordt Israël in de nabije literaire context genoemd.

²²⁵ Dekker, 'Servant', 38-39. Zie ook paragraaf 4.1.5.

²²⁶ Vgl. 49,26; 58,1.4; 59,20; 60,16; 65,19. De naam Israël wordt vooral nog gebruikt in de combinatie 'de Heilige van Israël' (52,12; 54,5; 55,5; 60,9.14; zie verder 56,8; 63,7.16; 66,20).

²²⁷ In dat geval zou onderzocht moeten worden of met Israël vanaf Jes. 49 aan de dienaar van JHWH en (vanaf 54,17) zijn nageslacht gedacht moet worden. Voor dit onderzoek lijkt die vraag mij echter niet relevant.

4.3.5 De geest en de woorden van JHWH zullen niet wijken

In 59,21 spreekt JHWH rechtstreeks tot de profetische figuur: mijn geest (רוּחַ), die op je is. De profetische figuur is door en met de geest van JHWH in dienst genomen, zoals JHWH in het Oude Testament wel vaker mensen begeesterde voor een speciale taak. Ook binnen Jesaja komt dit voor, bij verschillende functies (vgl. Jes. 11,2; 42,1; 61,1).

In 59,21 wordt ermee gewezen op de profetische bediening. Het is hier ook onlosmakelijk verbonden met de woorden die JHWH hem in de mond gelegd heeft (1,20; 6,7.9; 40,5; 51,16; 58,14; vgl. Jer. 1,9; Ezech. 3,1-4). In paragraaf 2.4.6 werd al geconcludeerd dat het volk Israël hier een rijke belofte (בְּרִית) ontvangt: JHWH blijft met zijn geest en woorden naar hen toe komen door zijn profeten.

In hoofdstuk 2 werd puur geëxegeseerd op grond van historische en literaire context van Jesaja 59,21. Nu kan verder gekeken worden dan dat en daarbij komt Deuteronomium 18,15-18 in beeld.²²⁸ Daar ontvangt Israël de belofte, dat het straks in het beloofde land een profeet zal ontvangen, die net als Mozes iemand uit hun eigen midden is.²²⁹ JHWH garandeert hun daar bij monde van Mozes, dat hij voor iemand zal zorgen die aan hen zal doorgeven wat hij tot hen wil zeggen. Dat zal iemand zijn die dezelfde functie vervult als het volk bij de Horeb aan Mozes had toegedacht: Gods woorden aan Israël doorgeven.²³⁰ De geschiedenis van het volk Israël in het beloofde land laat zien dat JHWH inderdaad via profeten is blijven spreken tot zijn volk en richting blijven geven aan hun leven.

In die lijn is ook de belofte van Jesaja 59,21 te verstaan. Zo beschouwd is die belofte nadrukkelijk te relateren aan het Sinaitisch verbond en daarmee te bestempelen als een verbondsgave. JHWH zal onder zijn volk mensen blijven geven die zijn woorden doorgeven. Net als bij de profetische figuur, tot wie de woorden in 59,21 gericht zijn, rust zijn geest op hen en zullen zijn woorden in hun mond zijn.²³¹ Die woorden van JHWH zullen uit de mond van de profeet niet wijken en ook niet uit de mond van zijn zaad en van het zaad van zijn zaad.²³² Dat wil

²²⁸ Deze verzen maken deel uit van Deut. 16,18-18,22. De wetten in dit gedeelte zijn gericht op mensen die een leidinggevende taak hebben binnen het volk Israël (rechters, koningen, priesters en profeten). Zij dienen het leven in Israël te organiseren en moeten ervoor zorgen dat Israël trouw blijft aan JHWH en aan zijn verbond.

²²⁹ Kwakkel, 'Mozes', 20.

²³⁰ Kwakkel, 'Mozes', 21. Dat er in het Hebreeuws strikt genomen sprake is van een enkelvoud, betekent niet dat het slechts om één toekomstige figuur gaat, zo laat Kwakkel daar ook zien. Het kan een collectieve of distributieve betekenis hebben.

²³¹ Wanneer achter deze profetische figuur de traditie van profetische herinterpretatie wordt gezien (zie paragraaf 2.1), die deels te beschouwen is als een schrijftaditie, pleit dat eens te meer voor het gezag van heel de Bijbel.

²³² Dat zaad moet in elk geval geestelijk verstaan worden. In dit onderzoek (wat zich richt op het verstaan van het בְּרִית in Jes. 59,21) wordt het zaad verstaan als opvolgers. Indien echter nog eens gericht onderzoek gedaan wordt naar het זָרַע in Jesaja

zeggen dat daar nooit een eind aan zal komen. Daarmee is het een verbondsbelofte die zich uitstrekt tot in eeuwigheid.

Zo ontvangt het volk in 59,21 de profetie als verbondsgeschenk van JHWH. Ze zullen het niet zonder hem hoeven te doen. Wanneer dit echter in lijn ligt met Deuteronomium 18, dan is het aannemelijk dat ook 18,19 relevantie krijgt voor Jesaja 59,21. Daarin komt naar voren dat wie niet wil luisteren naar de woorden die in JHWH's naam worden uitgesproken, door JHWH ter verantwoording zal worden geroepen. Dit onderstreept nog eens de noodzaak tot bekering die in 59,20 klinkt en wat dat vervolgens betekent voor de plaats die er voor iemand in het Sion van Jesaja 60,1 is. Tegelijkertijd mag het volk ook weten dat het woord van JHWH niet zonder uitwerking tot hem terugkeert (45,23; 55,10-11). Zo wordt hierin op dubbele wijze de trouw van JHWH aan zijn volk zichtbaar. Hij blijft zijn woorden tot hen richten en hij laat die woorden vrucht dragen.

Als de gave van de geest van JHWH in Jesaja 59,21 vooral verbonden is met de profetische bediening, is deze verbondsbelofte in elk geval op grond daarvan te onderscheiden van het nieuwe verbond waar Jeremia (Jer. 31,31-34) en Ezechiël (Ezech. 36,26-27) over spreken. Daar wordt gesproken van een vernieuwing van het hart (Jer. 31,33) en de gave van Gods geest (Ezech. 36,26), waardoor het volk van JHWH in zijn verordeningen wandelt en zijn bepalingen in acht neemt en ze houdt.

Dit laatste impliceert dat het in het nieuwe verbond niet meer nodig is dat profeten de woorden van JHWH moeten overbrengen om zo aan zijn volk richting te wijzen. Daar staat tegenover dat eenieder die de gave van Gods geest ontvangt en bij wie de wet van JHWH in het hart geschreven staat als het ware een profeet wordt. Zo strekt deze belofte zich dus zelfs uit tot in het nieuwe verbond waarover Jeremia en Ezechiël spreken.

4.3.6 Van nu aan tot in eeuwigheid

De uitdrukking *מֵעַתָּה וְעַד-עוֹלָם* waar 59,21 mee afsluit, komt verder alleen voor in 9,6. Daar is deze verbonden aan het komende vrederijk met de Davidszoon op de troon. Mogelijk dat in 59,21 hieraan gerefereerd wordt (vgl. 9,1 met 60,1-3). In 9,6 wordt het in elk geval gebruikt om aan te geven dat dit rijk eeuwig zal voortduren vanaf het moment dat de beloofde Davidszoon op de troon zit (vgl. 32,17). Door het gebruik van dezelfde woorden in 59,21 laat deze

(vgl. de opmerking in voetnoot 145), zou ook onderzocht kunnen worden of het zaad hier te verstaan is als degenen op wie de woorden van JHWH uitwerking hebben gehad.

verbondsbelofte zich ook verbinden aan dat eeuwige vrede-rijk. Dat eeuwige vrede-rijk is via 55,3 echter ook verbonden aan het nieuwe verbond.²³³

De heerlijke inhoud van de belofte is dus expliciet (zelfs op dubbele wijze als het slot van de paragraaf 4.2.5 ook in rekening gebracht wordt), dat JHWH's volk nooit van zijn woorden ver-stoken zal zijn. Deze verbondsbelofte past daarmee binnen het Sinaitisch verbond, maar strekt zich uit tot in het nieuwe verbond.

4.3.7 Samenvatting

Onderzoek heeft aangetoond dat redding, een lossen, bekering en Jakob in het kader van het hele boek Jesaja te verbinden zijn met het Sinaitisch verbond.²³⁴ In het verlengde daarvan bleek dat ook het geval voor de belofte in 59,21. Deze ligt in lijn met de belofte van JHWH aan zijn volk in Deuteronomium 18,15-18: Gods woorden zullen door een profeet aan zijn volk Israël doorgegeven worden.

In Deuteronomium werd nog gebruik gemaakt van een enkelvoudsvorm, waardoor er verschil van inzicht bestaat of dit ook collectief of distributief verstaan mag worden, maar in Jesaja 59,21 bestaat daarover geen twijfel. Het zaad van de profetische figuur en het zaad van dat zaad laten een doorgaande lijn zien. Deze lijn strekt zich uit tot in eeuwigheid.

Daarmee is בְּרִית in Jesaja 59,21 te verstaan als een verbondsbelofte. De profetie is een gave die JHWH aan zijn volk Israël geeft en die past binnen het Sinaitisch verbond.²³⁵ De woorden, die hij via zijn profeten aan zijn volk blijft geven, hebben tot doel dat Israël trouw blijft aan JHWH en aan zijn verbond. Daarmee vragen zijn woorden ook altijd om een antwoord. De be-lofte zelf strekt zich uit tot in eeuwigheid en daarmee ook tot en met een nieuw verbond dat ook in het boek Jesaja in het vooruitzicht gesteld wordt.

²³³ Dekker, 'David', 25-26.

²³⁴ Het zou interessant zijn te onderzoeken of die verbondsrelatie veelvuldig impliciet aanwezig is in het boek Jesaja door te letten op een aantal karakteristieken/aspecten van dat verbond. Denk aan: de vader-zoon/kind relatie (Israël als eerstgebo-rene van JHWH); opstandig gedrag (als kinderen van JHWH); taal gerelateerd aan de verbondsformule (hun God, zijn volk, de God van Israël, de Heilige van Israël, de Machtige van Jakob, de wijngaard van JHWH, de dienaar van JHWH, etc.); luisteren/horen naar de stem van JHWH; verstaan met het hart; de wet/geboden/verordeningen van JHWH; zaad/nageslacht; erfgoed; de berg van JHWH /Jeruzalem/Sion; belofte van een toekomstige/nieuwe exodus en herstel van Sion.

²³⁵ Vanuit dat oogpunt zou het (in het verlengde van voetnoot 234) ook interessant zijn te onderzoeken of in het geheel van het boek Jesaja de in Deuteronomium (28-32) geschetste verhaallijn terug te zien is: structurele afval van JHWH (verbonds-breuk) heeft het oordeel tot gevolg (de verbondsvloek), maar JHWH zal zelf komen om hen te redden en te lossen, waarbij wie zich bekeren een besneden hart zullen ontvangen. Uiteindelijk loopt het daarmee uit op een nieuw verbond.

4.4 Samenvatting en conclusies

Een beknopte verkenning van het gebruik van het woord קְרִית in Jesaja, waarbij 59,21 eerst nog buiten beschouwing bleef, leverde de conclusie op dat dit spreken hoofdzakelijk een plaats heeft in relatie tot het Sinaitisch verbond. De strekking varieert van verbondsroeping of -taak (42,6; 49,8), verbondswetten en -verordeningen (56,4.6) en de verbondsrelatie tussen JHWH en zijn volk (54,10; 55,3; 61,8). In de loop van het boek komt echter in het gebruik ervan ook een nieuw verbond in beeld.

Ook קְרִית in 59,21 past bij het Sinaitisch verbond. Doordat deze belofte in lijn ligt met Deuteronomium 18,15-18 is ze te verstaan als verbondsbelofte van JHWH. Hierin wordt het spreken van JHWH aan zijn volk Israël, als een verbondsgave, blijvend toegezegd. Er is geen voorwaarde aan verbonden. In zijn woorden blijft hij zijn volk opzoeken, ook als het hem verlaat. Doordat deze belofte zich expliciet uitstrekt tot in eeuwigheid, is deze belofte mogelijk zelfs als een voorschot op een nieuw verbond te beschouwen.

Het spreken van JHWH te midden van zijn volk is onlosmakelijk verbonden met zijn onderricht. Dat heeft tot doel dat Israël trouw blijft aan JHWH en aan zijn verbond. Dat betekent tegelijkertijd een oproep tot bekering voor wie hem de rug toekeert. Wie dat doet wordt ter verantwoording geroepen. Dat is zichtbaar in het boek Jesaja, waar de profeet stem geeft aan de woorden van JHWH, ook in de context van 59,21. Hij roept op terug te keren tot hem en wijst met zijn woorden de weg in een leven met hem. Zo ligt er een geweldig perspectief in het vooruitzicht.

5 De plaats van Jesaja 59,21 in de boodschap van het Nieuwe Testament, in het bijzonder Romeinen 11,26-27

Het Oude Testament bevat veel toekomstverwachting die in de oudtestamentische periode geen vervulling heeft gekregen. In de tijd waarin het Nieuwe Testament zich afspeelt, is daar verandering in gekomen. Een deel van de oudtestamentische beloften heeft toen haar vervulling ontvangen.

In de voorafgaande hoofdstukken werd duidelijk dat in Jesaja 59,21 sprake is van een verbondsbelofte en zo ook van toekomstverwachting. De slotwoorden van het vers maken duidelijk dat de vervulling van die belofte in dat heden begon en zich tegelijkertijd uitstrekt tot in eeuwigheid. Daarmee wordt de vraag opgeroepen op welke wijze Jesaja 59,21 een plaats gekregen heeft in de boodschap van het Nieuwe Testament. Voor de beeldvorming en als aanzet tot mogelijk vervolgonderzoek zal dit binnen de beperkte omvang van dit onderzoek slechts op beknopte wijze verkend worden. Vervolgens zal de aandacht zich richten op Romeinen 11,26-27. In NA²⁸ wordt hier in de kantlijn aangegeven dat Jesaja 59,20-21 door Paulus geciteerd worden. De vraag waarop dit hoofdstuk zich dus speciaal richt, is op welke wijze Jesaja 59,21 in Romeinen 11,26-27 een plaats gekregen heeft.

5.1 Beknopte verkenning van de plaats van Jesaja 59,21 in het Nieuwe Testament

Op verschillende manieren kan een oudtestamentische tekst een plaats gekregen hebben in de boodschap van het Nieuwe Testament. Dit is een terrein in het nieuwtestamentisch onderzoek waar de afgelopen decennia meer aandacht voor gekomen is.²³⁶ Het is relevante, maar ook complexe materie. Enerzijds geven diverse studies die oog hebben voor de intertekstuele verbindingen tussen Oud en Nieuw Testament steeds meer zicht op de relatie hiertussen. Anderzijds levert dat, zelfs als het grondig gebeurt, nog niet altijd op alle vragen een bevredigend antwoord op.

Het meest in het oog springen (nagenoeg) letterlijke citaten, helemaal wanneer ze als zodanig ingeleid worden, maar in veel gevallen ligt het subtieler. Zo kan ook gebruikgemaakt worden

²³⁶ Zie hiervoor bijvoorbeeld: Koch, Dietrich-Alex, *Die Schrift als Zeuge des Evangeliums: Untersuchungen zur Verwendung und zum Verständnis der Schrift bei Paulus* (Tübingen: Mohr, 1986); Hays, Richard B., *Echoes of Scripture in the Letters of Paul* (New Haven: Yale, 1989); Beale, G.K. & D.A. Carson, *Commentary on the New Testament Use of the Old Testament*, (Grand Rapids & Nottingham: Baker & Apollos, 2007); Moyise, Steve, *Evoking Scripture. Seeing the Old Testament in the New* (Londen: T & T Clark, 2008); Moyise, Steve, *The Old Testament in the New. An Introduction* (Londen: Bloomsbury, 2015²); Lalleman, Pieter J., *De verborgen eenheid van de Bijbel. Het gebruik van het Oude Testament in het Nieuwe Testament* (Amsterdam: Uitgeverij Buijten & Schipperheijn, 2018).

van toespelingen of allusies.²³⁷ Zelfs daarmee is niet alles gezegd, want vervolgens is de vraag op welke wijze de oudtestamentische tekst een nieuwtestamentische toepassing gekregen heeft.

Een korte verkenning van de plaats die Jesaja 59,21 gekregen heeft in de boodschap van het Nieuwe Testament, levert het volgende op:

- Citaten. Jesaja 59,21 wordt in het Nieuwe Testament slechts eenmaal (deels) geciteerd: samen met 59,20 in Romeinen 11,26-27. Dit citaat blijkt in 11,26 op enkele punten af te wijken van zowel de MT als de LXX van Jesaja 59,20. Bovendien wordt het citaat in Romeinen 11,27 gecombineerd met een citaat uit Jesaja 27,9.²³⁸ Dit roept allerlei vragen op. Na de beknopte verkenning in deze paragraaf zal de aandacht zich toespitsen op dit citaat.
- Nieuwtestamentische woordvoerders van JHWH. De inhoud van בְּרִית in Jesaja 59,21 bleek de profetie als verbondsgeschenk tot in eeuwigheid. Dat impliceert ook nieuwtestamentische profeten, maar wie zijn er door God zelf toegerust met zijn geest en met zijn woorden in de mond?

Allereerst valt dan te denken aan Johannes de Doper (vgl. Luc. 1,15-16). Zijn bediening wordt echter nergens expliciet verbonden met de belofte in Jesaja 59,21. Wel wordt hij als de beloofde Elia aangewezen (vgl. Mal. 4,5-6; Mat. 17,10-13).

Vervolgens, en vooral, komt Jezus in beeld als woordvoerder van God. Hij is zelf het mens geworden woord (Joh. 1,14), verwekt door de heilige Geest (Mat. 1,20). De Geest van God was op hem (Mat. 3,16; Marc. 1,10; Luc. 3,22; Joh. 1,32). In de synagoge van Nazaret betrok hij de woorden van Jesaja 61,1-3a op zichzelf (Luc. 4,17-19), waarvan in paragraaf 3.2.3 bleek dat ze in het verlengde van Jesaja 59,21 lagen. Hij zou dopen met de heilige Geest (Mat. 3,11; Marc. 1,8; Hand. 1,5; 11,16; vgl. Joh. 20,22). Dat kreeg gestalte met het Pinksterfeest (Hand. 2,4; vgl. Num. 11,29; Jer. 31,34; Ezech. 36,27). Als Jezus doopt met de heilige Geest, zou je na hem elke woordvoerder die de heilige Geest ontvangt als zijn zaad en zaad van zijn zaad kunnen beschouwen. Nergens wordt echter zichtbaar de relatie met Jesaja 59,21 gelegd. Wel wordt Jezus in Handelingen

²³⁷ Mogelijk kan ook de categorie 'echo' hieraan toegevoegd worden. Het woordgebruik roept in dat geval oudtestamentische teksten of beelden op. Het ontbreken van goede criteria hiervoor, vraagt echter om terughoudendheid hierbij.

²³⁸ Seifrid, 'Romans', 672 schrijft bij de behandeling hiervan: "[P]erhaps the most interpretative and theologically dense reading of Scripture in the entire letter."

3,22-23 aangewezen als dé vervulling van Deuteronomium 18,15.19. In die context (zie 3,18.21.24) worden alle oudtestamentische profeten ook als vervulling daarvan beschouwd. Dat geldt evenzeer de woordvoerder van dat moment, Petrus.

En het betreft net zo goed de apostelen. Zij spraken door de heilige Geest woorden waarmee God zijn wil steeds weer laat kennen (vgl. Luc. 12,12; Hand. 4,8; Rom. 9,1; 1 Tess. 4,1-8).

Om echter met meer zekerheid de verbinding te leggen tussen Jesaja 59,21 en het spreken door de Geest van deze nieuwtestamentische woordvoerders, is meer bijbels-theologisch onderzoek nodig. Wat mij betreft richt dat onderzoek zich dan specifiek op het optreden van mensen in het Nieuwe Testament op wie de heilige Geest rust en die Gods woorden doorgeven. In aanvulling hierop kan de volgende paragraaf mogelijk nog extra richting geven aangaande de boodschap van die woorden.

- διαθή η. In de LXX van Jesaja 59,21 is בְּרִית vertaald met διαθή η.²³⁹ Dat maakt het zinvol om ook te onderzoeken waar dit woord in het Nieuwe Testament gebruikt is. De vervolgvraag is of in die teksten ook een verband met Jesaja 59,21 aanwezig is.

Het woord διαθή η wordt in 30 verzen gebruikt. In een aantal gevallen heeft het betrekking op de maaltijd van het nieuwe διαθή η.²⁴⁰ Dat nieuwe, betere διαθή η, met Jezus als borg en bemiddelaar, vervangt het oude διαθή η, waarvan Mozes de bemiddelaar was.²⁴¹ Dat oude διαθή η had JHWH eerst met Abraham gesloten en later bij de Sinai met zijn nageslacht, het volk Israël. Tegelijkertijd is de komst van Jezus Christus niet los te zien van dat διαθή η.²⁴² Petrus legt uit dat Christus kwam om de zonden van de Israëlieten, die hij aanspreekt als kinderen van de profeten en van het διαθή η met Abraham, uit te wissen.²⁴³ Zij zijn de Israëlieten waar Paulus in Romeinen 9-11 over spreekt.²⁴⁴ Bij een deel van die Israëlieten is het zicht bedekt geraakt.²⁴⁵ Alleen in Christus, als ze zich bekeren, zal die bedekking weggenomen worden. Dan krijgen ze

²³⁹ Gezien de verschillende betekenisaspecten die het woord בְּרִית heeft (zie voetnoot 12), mag de vraag gesteld worden of daar bij διαθή η ook sprake van is. Hahn, *Covenant*, 257 wijst erop dat hierover inderdaad een wetenschappelijke discussie gaande is, omdat συνθή η de gebruikelijke Griekse term voor 'verbond' is. (Vgl. ook Silva, *NIDNTTE 1*, 693-701.) In het kader van dit onderzoek zal deze vraag moeten blijven liggen.

²⁴⁰ Mat. 26,28; Marc. 14,24; Luc. 22,20; 1 Kor. 11,25.

²⁴¹ Hebr. 7,22; 8,6.8.9.10; 9,4.15.16.17.20; 10,16.29; 12,24; 13,20. Vgl. ook Op. 11,19.

²⁴² Luc. 1,72; Hand. 7,8. Vgl. Gal. 3,15.17 en 4,24.

²⁴³ Hand. 3,25.

²⁴⁴ Rom. 9,4; 11,27.

²⁴⁵ 2 Kor. 3,14.

ook zicht op en deel aan het nieuwe verbond, waarvan Paulus dienaar is.²⁴⁶ In dat verbond is bovendien ook plaats voor de heidenen.²⁴⁷

Bij geen van deze teksten lijkt de strekking van $\delta\iota\alpha\theta\acute{\eta}\ \eta$ op het eerste oog verband te houden met de strekking van בְּרִית in Jesaja 59,21. Aangezien dat ook voor Romeinen 11,27 geldt, waarin Jesaja 59,21 geciteerd wordt, heeft dit inzicht wellicht correctie nodig. In de volgende paragraaf zal dat duidelijk moeten worden.

5.2 Jesaja 59,21 in Romeinen 11,27

Hoewel de opbrengst van de beknopte verkenning in de vorige paragraaf beperkt was, kon met zekerheid vastgesteld worden dat Jesaja 59,21 in Romeinen 11 geciteerd wordt. De aandacht van deze paragraaf richt zich hoofdzakelijk op de vraag: op welke wijze geeft Paulus dit citaat een plaats in zijn betoog? De beantwoording van die vraag moet ook duidelijk maken wat hij onder $\delta\iota\alpha\theta\acute{\eta}\ \eta$ verstaan heeft.

Om deze vraag te beantwoorden, zal eerst kort beschreven worden wat de aanleiding tot het schrijven van de brief was en hoe deze opgebouwd is. Vervolgens zal via het briefdeel waarin het citaat is opgenomen, de aandacht gericht worden op de perikoop waarin het citaat een plaats gekregen heeft en op het citaat zelf.

5.2.1 Aanleiding tot het schrijven van de brief

De brief is gericht aan christelijke gemeente in Rome (Rom. 1,7). Er zijn verschillende theorieën over Paulus' aanleiding om te schrijven.²⁴⁸ Mogelijk was het een combinatie, maar een pastorale reden lijkt mij het meest waarschijnlijk. Er was sprake van spanningen tussen 'zwakken' en 'sterken'.²⁴⁹ De 'zwakken' waren voornamelijk jodenchristenen, de 'sterken' waarschijnlijk heidenchristenen.²⁵⁰ Paulus maakt duidelijk dat het evangelie bestemd is voor Joden én heidenen door zijn lezers te wijzen op fundamentele geloofswaarheden (Rom. 1,18-8,1). Zij moeten elkaar in Christus aanvaarden en samen leven voor God (Rom. 15,5-7).

5.2.2 Hoofdstructuur van de brief

De brief aan de gemeente in Rome is Paulus' langste brief die in de Bijbel staat. Lang is gedacht dat deze brief algemeen van aard was en een soort uiteenzetting van de christelijke leer. Pas

²⁴⁶ 2 Kor. 3,6.

²⁴⁷ Ef. 2,12.

²⁴⁸ Van Spanje, 'Zwakken', 62-63.

²⁴⁹ Van Spanje, 'Zwakken', 66.

²⁵⁰ Van Spanje, 'Zwakken', 69.

halverwege de twintigste eeuw zijn de meeste onderzoekers daar anders over gaan denken. De pastorale reden die ik aannemelijk acht, wordt ook ondersteund door de opbouw van de brief.²⁵¹

1,1-17	Vermelding van de geadresseerden, inleiding. Het evangelie voor Joden en niet-Joden.
1,18-3,20	Niet-Joden en Joden staan beiden schuldig voor God
3,21-4,25	Redding door het geloof in Jezus Christus voor Joden en niet-Joden
5,1-8,39	Het nieuwe leven in Christus, buiten de wet om en door de Geest
9,1-11,36	Gods plan voor Joden en niet-Joden
12,1-15,13	In liefde eensgezind met elkaar leven
15,14-16,27	Reisplannen en groeten

5.2.3 Romeinen 9-11 in het kort

Paulus bespreekt in Romeinen 9-11 de betrouwbaarheid van wat God heeft gezegd. Hij is overtuigd van Gods trouw aan zijn woord en beloften, maar hoe zit het met Israël? Als Israël voor het grootste deel Jezus als Messias afwijst, is Gods belofte voor hen dan 'verbroken'?

Israël verkreeg geen gerechtigheid, want ze handelden alsof het van hun daden afhing (9,32).²⁵² Daardoor zijn ze gestruikeld over 'de steen des aanstoets' in Sion (9,33). Ze hebben geen oog voor Gods gerechtigheid (10,3). De schuld daarvoor ligt helemaal bij Israël zelf, want het woord kwam ook tot hen (10,14-18), net als tot de heidenen (10,19). Ze hebben het alleen niet willen geloven (9,32; 10,16.21). Toch heeft God zijn volk beslist niet verstoten (11,1).

De val van Israël heeft een plaats gekregen in het plan van God met Joden en niet-Joden. Dat probeert hij duidelijk te maken in Romeinen 11.²⁵³ In feite tekent Paulus een voortgaande golfbeweging, waarin God bij zijn werk met Israël de volken in het oog houdt, en hij omgekeerd in zijn werk onder de volken geen moment Israël uit het oog verliest.²⁵⁴

5.2.4 Romeinen 11,25-26a

Een van de passages waarin die golfbeweging naar voren komt is 11,25-27. Dit is de enige plaats in dit verband waar Paulus uit het Oude Testament citeert ter onderbouwing van wat hij onder de aandacht wil brengen. Onder andere Jesaja 59,20-21 past hij daarin toe. Om zicht te krijgen op de wijze waarop Paulus dat doet, zal eerst aan Romeinen 11,25-26a aandacht geschonken worden.

²⁵¹ Peels / Van Houwelingen, *Studiebijbel*, 1480.

²⁵² Versteeg, 'Kerk', 153. Hierbij is het goed te beseffen dat ons zicht op de plaats van de wet in het Jodendom uit die tijd niet altijd even goed geweest (vgl. Mulder, *Israël*, 27).

²⁵³ Vgl. Jes. 11,11-12.15.17-23.25-26.30-31.

²⁵⁴ Versteeg, 'Kerk', 168. Mulder, 'Israël', 103-105 duidt het als een cirkelbeweging. Vgl. ook Moo, *Romans*, 684; Michel, *Römer*, 355; Cranfield, *Romans*, 572.

Οὐ γὰρ θέλω ὑμᾶς ἀγνοεῖν, ἀδελφοί, τὸ μυστήριον τοῦτο, ἵνα μὴ τε [παρ'] αυτοῖς φρονιμοί, ὅτι πύρωσις ἀπὸ μέρους τῶ σραήλ γέγονεν χριστῷ τὸ πλήρωμα τῶν θυνῶν εἰσέλθῃ αἰο τως πᾶς σραήλ σωθήσεται, ἀθῶς γέγραπται·	25 26a	Want ik wil niet dat jullie onwetend blijven, broeders, van dit goddelijke geheim, opdat jullie niet op eigen inzicht zullen afgaan, dat Israël gedeeltelijk is verhard, totdat de volheid van de heidenen zal zijn ingegaan en zo zal heel Israël gered worden, zoals het geschre- ven staat:
--	-----------	---

Paulus wil de gemeente in Rome niet onwetend laten van een μυστήριον. Daarmee duidt hij een door God zelf geopenbaarde waarheid aan.²⁵⁵ De citaten die Paulus in 11,26-27 inbrengt, wijzen erop dat God hem dat inzicht vanuit de Schrift geopenbaard heeft.²⁵⁶

Wat dat goddelijke geheim precies is, ontvouwt Paulus (na ὅτι) in 11,25b-26a:

- Israël is gedeeltelijk verhard;
- totdat de volheid van de heidenen zal zijn ingegaan;
- en zo zal heel Israël gered worden.

Het staat er eenvoudig, maar dat is bedrieglijk. Hier is al veel onderzoek naar gedaan en nog steeds ontbreekt consensus over de uitleg. Wanneer dit als chronologische rangschikking beschouwd wordt, is het zinloos met het evangelie naar de Joden te gaan. Dat Paulus overall, ook later in Rome (Hand. 28,17), eerst met het evangelie naar de Joden gaat, laat zien dat hiervan geen sprake is.²⁵⁷ Hoe verhoudt zich dat tot elkaar? Het antwoord op die vraag wordt gevonden in de golfbeweging, die ook in 11,25-27 opgesloten blijkt te liggen.

πύρωσις ἀπὸ μέρους τῶ σραήλ γέγονεν. Het woord πύρωσις is een lastig woord. Er wordt in elk geval een ander woord gebruikt dan bij farao (in Rom. 9,18). Dunn wijst op de metaforische betekenis ervan.²⁵⁸ Het zou om een callus gaan. Bij de genezing van een botbreuk zorgt callus (nieuw botweefsel) voor het aan elkaar groeien van de botfragmenten. Het is echter ook in de tuinbouw een bekend begrip. Daar gaat het om wondweefsel, dat een beschermlaag vormt op de plaats van beschadigingen.²⁵⁹ Dat past goed bij de metafoor van de edele olijfboom die Paulus in 11,17-24 inzette. Israël (11,25) is gedeeltelijk beschadigd door de takken die er afgebroken zijn (11,17), maar het wondweefsel dat daar (als poreuze verharding/beschermlaag) aangemaakt wordt, biedt ook de mogelijkheid tot enten. Daar kunnen loten van een wilde olijfboom (heidenen) op de edele olijfboom geënt worden (11,17) of eventueel de afgebroken

²⁵⁵ Vgl. Ridderbos, *Romeinen*, 261; Cranfield, *Romans*, 573; Dunn, *Romans 9-16*, 678; Nanos, *Mystery*, 255; Van Bruggen, *Romeinen*, 170; Moo, *Romans*, 714; Seifrid, 'Romans', 672.

²⁵⁶ Vgl. Dunn, *Romans 9-16*, 678; Nanos, *Mystery*, 255; Moo, *Romans*, 714-715; Seifrid, 'Romans', 672.

²⁵⁷ Nanos, *Mystery*, 740.

²⁵⁸ Dunn, *Romans 9-16*, 679.

²⁵⁹ Vgl. Nanos, 'Romans', 311-312.

takken (Joden) terug geënt worden (11,23). Bij deze verklaring krijgt de verharding een positieve connotatie.²⁶⁰ Weliswaar zijn er takken doodgegaan, maar daarvoor zijn levende loten teruggekomen die de hoeveelheid vrucht doen toenemen.

χρη οὗ τὸ πλήρωμα τῶν ἠθῶν εισέλεθῃ. Bij *χρη* verbonden met *οὗ* is sprake van een conjunctie: *totdat*.²⁶¹ Dit verbindt deze zin nadrukkelijk met de voorafgaande. Die gedeeltelijke verharding is van toepassing tot het moment dat de volheid van de heidenen zal zijn ingegaan. Met *τὸ πλήρωμα τῶν ἠθῶν* wordt het complete aantal niet-Joden bedoeld dat behouden zal worden (vgl. 11,12). Dat betekent niet dat gedurende die periode de gedeeltelijke verharding onveranderd blijft. In 11,11 had Paulus immers al aangegeven dat door de redding van niet-Joden, gestruikelde Joden afgunstig moesten worden. Dat zou tot hun bekering moeten leiden (11,12) en zo uiteindelijk tot hun volheid.²⁶² Hierin wordt de golfbeweging weer zichtbaar die zich uitstrekt over de hele periode van het *νῦν* (11,30.31) in de nieuwtestamentische betekenis van de door Christus bepaalde heilperiode.²⁶³ Hoewel Paulus allereerst apostel voor de heidenen was, verklaart dat ook waarom hij overal waar hij kwam eerst naar de synagoge ging. Zo wordt niet alleen het volle getal van de heidenen, maar ook van de Joden bereikt.²⁶⁴

αὐτὸς ὅλος Ἰσραὴλ σωθήσεται. In deze zin moet *ὅλος* modaal verstaan worden.²⁶⁵ Naar wie er nu precies bedoeld zijn met 'heel Israël' is ook al veel onderzoek gedaan. Feit is dat Paulus als het in deze brief over Israël gaat, altijd het volk Israël bedoelt.²⁶⁶ Dat pleit ervoor het zo ook hier te verstaan. Heel Israël is dan het volle getal van Israëlieten dat behouden zal worden. De Israëlieten die niet werkelijk tot Israël behoorden (9,6) vallen hier als afgebroken olijfbomtakken buiten (vgl. 11,17).²⁶⁷ Wat dat betekent voor de heidenen blijft buiten de

²⁶⁰ Bij deze positieve connotatie past het gebruik van de aansluitende datus (*τῷ Ἰσραὴλ*) ook goed. Anderen (vgl. Moo, *Romans*, 717; Van Bruggen, *Romeinen*, 170; Cranfield, *Romans*, 575) zoeken de verklaring in de richting van een goddelijke verharding bij de Joden waar het evangelie niet tot hun hart kan doordringen. Voor die uitleg pleit het gebruik van *πῶρωσις* in de andere twee teksten in het NT waarin het woord voorkomt. In die beide gevallen gaat het om de *πῶρωσις* van het hart. In Marc. 3,5 is Jezus daar toornig en bedroefd over en Paulus gebruikt het in Ef. 4,18 bij het beschrijven van de oude mens. Wanneer het door Paulus in Rom. 11,25 ook zo gebruikt is, dan zou het betrekking hebben op de Joden waar het evangelie niet tot in hun hart kan doordringen. Met het beeld van de edele olijfbom (ook in dat geval) nog vers in gedachten, zouden daarmee de afgebroken takken bedoeld zijn. Tegelijkertijd zou er ook in dat geval ruimte op de edele olijfbom komen voor de heidenen.

²⁶¹ Vgl. Hand. 7,18; Luc. 21,24; Op. 17,17; 18,5; 20,3.5.

²⁶² Volheid moet hier in de woorden van Versteeg, *Geest*, 163 verstaan worden als "het volle getal van Israël naar de maat van Gods welbehagen."

²⁶³ Versteeg, 'Kerk', 167.

²⁶⁴ Versteeg, 'Kerk', 167.

²⁶⁵ Mulder, 'Israël', 104, nt. 25, 26. Vgl. Moo, *Romans*, 719-720.

²⁶⁶ Mulder, 'Israël', 104, nt. 29. Vgl. Versteeg, 'Kerk', 166-169.

²⁶⁷ Dat er heidenen als loten van een wilde olijfbom geënt worden op de edele olijfbom Israël, betekent niet dat ze ook Israëlieten worden. Ze delen wel in de vruchtbaarheid van dezelfde wortel (Christus) en dus verbonden zijn met Israël en mede profiteren van de redding, blijven ze tegelijkertijd als geënte wilde olijftakken onderscheiden.

scopus van Paulus. Het gaat hem hier om de trouw van God aan zijn volk. Hoewel de redding nu ook uitgaat naar de heidenen, waartoe Paulus zelf geroepen is, blijft God tegelijkertijd zijn handen uitstrekken naar zijn ongehoorzame en opstandige volk Israël (10,21). Dat is wat hij de heidenchristenen wil duidelijk maken en die daarmee ook hun plaats moeten kennen (11,18) en waarmee hij tegelijkertijd de jodenchristenen kan troosten en bemoedigen.

Indien deze verklaring correct is, doelt Paulus met het *μυστήριον* dus op het wonder dat God via de golfbeweging, waarvan hij in zijn tijd een deel ziet, Israël metterdaad tot de beloofde volheid zal brengen (vgl. Ef. 3,3.4.9; Rom. 16,25). Paulus geeft daarbij aan dat het zo ook al in de Schrift stond geschreven (*αθώς γέγραπται*). Het vervolg moet duidelijk maken hoe Paulus dat aanwijst.

5.2.5 Romeinen 11,26b-27

*ἔξει ἐκ Σιών ὁ ῥόμιμος,
ἀποστρέψει ἀσεβείας ἀπὸ Ἰακώβ.*

*καὶ αὕτη αὐτοῖς ἢ παρ' ἐμοῦ διαθήκη,
ὅταν ἀφέλωμαι τὰς ἀμαρτίας αὐτῶν.*

26b *"Hij zal komen uit Sion, de bevrijder;
hij zal afwenden de goddeloosheden van Jakob."*

27 *"Want dit is mijn wilsbeschikking voor hen,
wanneer ik hun zonden wegneem."*

ἔξει ἐκ Σιών ὁ ῥόμιμος, ἀποστρέψει ἀσεβείας ἀπὸ Ἰακώβ. Paulus citeert Jesaja 59,20. Daarin is de komst van de lossen aangekondigd. Bij de exegese van 59,20 werd duidelijk dat dit JHWH zelf betrof. Hij zou zelf komen als lossen voor wie zich bekeerd zouden hebben van ongerechtigheden in Jakob. Paulus haalt dat nu naar voren. In de context van het Nieuwe Testament is het zinvol om nogmaals de inhoud van die belofte te onderzoeken.

Hij zal komen uit Sion, de *ῥόμιμος*. Dit zelfstandig naamwoord is een participium van *ῥύομαι*, een werkwoord dat niet heel veel in het Nieuwe Testament voorkomt.²⁶⁸ In al die situaties heeft het te maken met bevrijden van levensbedreigende gevaren. In de brief aan de Romeinen gebruikt Paulus het werkwoord in 15,31 met het oog op het gevaar van de zijde van de 'ongehoorzamen' in Judea. Daarbij gaat het om gevaar voor zijn lichaam en zijn (bewegings)vrijheid. Op die manier wordt het werkwoord vaker gebruikt in het Nieuwe Testament, maar niet in 11,26. Daar moet het gezien worden in relatie met 7,24. Daar schrijft Paulus over de macht van de zonde, die in hem woont (7,17). Daardoor doet hij voortdurend wat hij niet wil (7,20). Dat brengt hem tot de wanhoopskreet: ik, ellendig mens, wie zal mij bevrijden (*ῥύσεται*) van dit lichaam van de dood? Direct daarna dankt hij God, die dat doet door Jezus Christus (7,25). Dat klinkt mee in 11,26: Jezus Christus is de *ῥόμιμος*.

²⁶⁸ Mat. 6,13; 27,43; Luc. 1,74; 11,4; Rom. 7,24; 11,26; 15,31; 2 Kor. 1,10; Kol. 1,13; 1 Tess. 1,10; 2 Tess. 3,2; 2 Tim. 3,11; 4,17.18; 2 Petr. 2,7.9. Silva, *NIDNTTE 4*, 215 wijst erop dat in al die teksten God degene is die bevrijdt.

Die bevrijding bestaat uit het afwenden van de ἀσεβείας van Jakob. Paulus heeft dit woord eenmaal eerder gebruikt in deze brief. Direct nadat hij in 1,16-17 kernachtig het evangelie van Christus (eerst voor de Jood, ook voor de Griek) naar voren heeft gebracht: de rechtvaardige zal uit het geloof leven. Daarop volgt in 1,18 dat de toorn van God geopenbaard wordt van uit de hemel over alle goddeloosheid (ἀσέβειαν) en ongerechtigheid van de mensen, die de waarheid in ongerechtigheid onderdrukken. Dit doet sterk denken aan de context van Jesaja 59 waar het recht ver te zoeken is en de waarheid onderdrukt wordt en ontbreekt (59,14-15). Er was niemand, ook niet van het volk Israël, die voor JHWH's recht opkwam (59,16). Daarom kwam JHWH in zijn toorn zelf in actie.²⁶⁹ Goddeloosheid heeft niet het laatste woord. In het eerste deel van Paulus' brief aan de Romeinen wordt duidelijk dat die goddeloosheid alle mensen betreft, Joden en Grieken. Alle mensen zijn in de macht van de zonde, maar dat loopt uit op 7,24-25: door Jezus Christus is er bevrijding.²⁷⁰

Zo komt het in 11,26 naar voren in Paulus' citeren van Jesaja 59,20. Uit Sion komt een bevrijder, die de goddeloosheden van α ὄβ zal afwenden. Met Jakob wordt ook hier het (etnische) volk Israël bedoeld.²⁷¹ Daarmee heeft Paulus' gebruik van dit citaat direct betrekking op het πᾶς σαρῆλ in 11,26a.

Een belangrijk verschil tussen Paulus' citaat in 11,26 (het voorzetsel voor Σιών) ten opzichte van zowel de MT als de LXX vraagt nog speciale aandacht. Voorafgaand krijgt eerst het vervolg aandacht.

καὶ αὕτη αὐτοῖς ἢ παρ' ἐμοῦ διαθήκη, ὅταν ἀφέλωμαι τὰς ἀμαρτίας αὐτῶν. Paulus citeert ook nog het begin van 59,21 in combinatie met een fragment uit Jesaja 27,9.

Opvallend is dat Paulus in 11,27 wel αὐτὸ uit Jesaja 59,21 LXX overneemt. In 11,26 doet hij dat niet, terwijl in Jesaja 59,20 LXX beide cola ook daarmee beginnen.²⁷² Een mogelijke verklaring zou kunnen zijn dat Paulus in 11,26 door het weglaten van αὐτὸ beide zinsdelen meer parallel aan elkaar plaatst. Door het αὐτὸ in 11,27 wel over te nemen uit de LXX, markeert hij vervolgens de scheiding (die in Jes. 59 ook aanwezig is) tussen Romeinen 11,26 en 11,27. Daarmee wordt

²⁶⁹ Opvallend is dat de toorn van God (ὀργὴ θεοῦ) in de LXX het geconcretiseerde subject is in Jes. 59,19b waar dat in de MT ontbreekt. Dat versterkt de verbinding tussen (de context van) Rom. 1,18 en Jes. 59,14-19 LXX.

²⁷⁰ Ten gevolge van het inzicht dat enerzijds Jezus Christus bevrijdt van de macht van de zonde (Rom. 7,24-25; 11,26; Jes. 59,20) en anderzijds God in zijn toorn een einde maakt aan de goddeloosheden (Jes. 59,16-19), is de vraag te stellen of deze beide zaken met Jes. 59,19 LXX aan elkaar te verbinden zijn. Ook in voetnoot 93 werd al duidelijk dat Jes. 59,19 nog aanvullend onderzoek verdient. Wellicht valt dit te combineren. Daarin zal dan in elk geval de receptiegeschiedenis aandacht moeten krijgen.

²⁷¹ Ook in Rom. 9,13 (de enige andere tekst waarin Paulus Jakob noemt) wordt het etnische volk Israël bedoeld.

²⁷² In diverse geraadpleegde commentaren heb ik hier geen verklaring voor gevonden.

Jesaja 59,21 LXX sterker verbonden met het vervolg van 11,27 dan met het voorafgaande 11,26. Die scheiding blijft betrekkelijk, want er blijft sprake van een relatie tussen 11,26 en 11,27. Dit komt tot uitdrukking door αὐτὸν te vertalen als voegwoord met 'want'.

"Want dit is mijn διαθήκη voor hen." Waar eerder in dit onderzoek al duidelijk werd dat het woord בְּרִית zich niet altijd goed laat vertalen met 'verbond', is dat ook het geval met διαθήκη de Griekse vertaling ervan.²⁷³ In een aantal gevallen kiezen Nederlandse vertalingen voor 'testament' als vertaling.²⁷⁴ Ik heb, omdat het meer in lijn ligt met een verbondsbelofte, gekozen voor 'wilsbeschikking' als vertaling. De gebruikte dativus (αὐτοῖς) past hier ook goed bij. Dit is de wilsbeschikking van de zijde van God (παρ' αὐτοῦ). Dit is wat hij voor Jakob, dat wil zeggen voor 'heel Israël', wil doen. Of beter, wat hij zal doen. Het is een belofte. Wat die belofte is, moet zichtbaar worden in het vervolg, want αὐτὸν wijst vooruit.

Wat volgt is een fragment uit Jesaja 27,9: ὅταν ἀφέλωμαι τὰς μαρτίας αὐτῶν. Dit citaat wijkt iets af van de LXX. Waar in Jesaja 27,9 sprake is van een enkelvoud (μαρτίαν) / αὐτοῦ τὴν μαρτίαν), gebruikt Paulus hier het meervoud. Daarmee komen de zonden in 11,27 parallel te staan aan de goddeloosheden van 11,26. Naar mijn besef is dat het gevolg van het samenstellen van deze twee citaten. Paulus zet beide citaten hiermee op een lijn. Dat hij de Schrift daarmee geen geweld aan doet, blijkt uit de oorspronkelijke context van deze citaten. In 59,20 LXX gaat het om de goddeloosheden (ἀσεβείας) van αὐτῶν in 59,20. In 27,9 grijpt het ook terug op Jakob: daarom zal hierdoor de ongerechtigheid van Jakob verzoend worden.

Dit vers staat in een context (Jesaja 24-27) van verlossing voor Israël, maar ook van ondergang van alle overtreders (zie ook paragraaf 4.1.1). Dan zal JHWH regeren op de berg Sion, in Jeruzalem (24,23; vgl. 27,13). Dat zal ook een terugkeer tot gevolg hebben van hen die daaruit verdreven waren (27,13). Door de verbinding van 59,20-21 aan 27,9 in Romeinen 11,25-27 laat Paulus zien dat hij Jakob hier opvat als collectivum. Het gaat om dezelfde mensen, Israëlieten, die zullen terugkeren tot hun God.

Ondertussen lijkt de wilsbeschikking (διαθήκη) in Romeinen 11,27 toch een andere inhoud te hebben dan het onderzoek naar בְּרִית in Jesaja 59,21 opleverde. Binnen de mogelijkheden van dit onderzoek beperk ik me tot het schetsen van de verklaring die ik hier zie. In een vervolgonderzoek zal dat verder uitgewerkt en getoetst moeten worden.

²⁷³ Zie voetnoot 239.

²⁷⁴ Vgl. Gal. 3,15,17; Hebr. 9,16,17 in de NBV en ook Marc. 14,24; Luc. 22,20; 1 Kor. 11,25; 2 Kor. 3,14; Hebr. 9,15 in de HSV.

Jesaja 27,1 spreekt van JHWH's eschatologische vergelding aan de Leviatan, de kronkelende slang, het monster dat in de zee is. De dag dat JHWH dat zal doen is niet alleen de dag dat JHWH zijn oordeel voltrekt, maar ook de dag waarop diegenen die gered worden uitbundig zullen juichen en zingen (25,9; 26,1; 27,2).²⁷⁵ Leviatan staat in 27,1 voor de macht van het kwaad zoals die zich in de geschiedenis van de mensheid openbaart, in het plegen van ongerechtigheid en in het vergieten van onschuldig bloed. Kortom, het staat symbool voor de macht van het kwaad in de mensenwereld.²⁷⁶ JHWH zal die macht tenietdoen. Na 27,1 wordt vervolgens in 27,2-6 (in contrast met 5,1-7) een schets van een prachtige wijngaard gegeven. Bedoeld wordt het verlorene Israël. JHWH beschermt haar. In die dagen zal Jakob wortelschieten, Israël zal bloeien en groeien. Op deze nevenschikking volgt dat zij (die in Jakob/Israël zijn) het wereldoppervlak met vruchten zullen vervullen. Bij die vruchten moet gedacht worden aan gerechtigheid en vrede.²⁷⁷ Dat laatste opent het perspectief naar de heidenvolken (vgl. 27,5).

Tegen Abraham zei JHWH al dat in hem alle volken van de aarde gezegend zouden worden (Gen. 12,3; 22,18). Als nageslacht van Abraham gold dat vervolgens voor Israël (zie ook paragraaf 4.1.4 en 4.1.5). Het was de roeping van Israël, als dienaar van JHWH (Jes. 42,6), een licht voor de heidenvolken te zijn. Die roeping ging over op de profetische figuur van Jesaja 49,1-9. Paulus ziet dat JHWH deze roeping, die tegelijkertijd een belofte was, vervuld heeft in Jezus Christus. Hij is het licht voor alle volken zodat Gods redding tot aan de einden der aarde reikt (49,6).

Zijn volgelingen, de dienaren van JHWH (Jes. 54,17), het nageslacht van dé dienaar van JHWH, verspreiden Gods licht tot de uiteinden van de aarde (vgl. 27,6). Dat licht heeft alles te maken met het goede nieuws dat de wereld over gaat. Daartoe werden de apostelen uitgezonden (Mat. 28,19; Marc. 16,15). Paulus is een van hen.²⁷⁸ Hij heeft zichzelf verstaan als een gezant van het evangelie, die dezelfde boodschap vertolkt als de profeet Jesaja in het Oude Testament (Rom. 10,15).²⁷⁹ Daarmee heeft hij ook een plaats in de vervulling van JHWH's belofte uit Jesaja 59,21. Dat klinkt mee in de verbinding tussen 59,21 en 27,9 in Romeinen 11,27.

Door Paulus' verkondiging kunnen ook heidenen vrede sluiten met JHWH (Jes. 27,5) en vergeving van zonden ontvangen (27,9). Zo kunnen ook zij zelfs vrucht dragen, wanneer ze geënt

²⁷⁵ Dekker, 'Zeemonsters', 49.

²⁷⁶ Dekker, 'Zeemonsters', 53.

²⁷⁷ Berges, *Isaiah*, 40.

²⁷⁸ Vgl. Dunn, *Romans 9-16*, 250; Nanos, *Mystery*, 260.

²⁷⁹ Mulder, *Israël*, 46.

zijn op de edele olijfboom (Israël) en zo delen in de vruchtbaarheid van de wortel Christus (Rom. 11,17). Dat wil God gebruiken (vgl. Deut. 32,21) in zijn plan om de Joden die nog zonder Christus leven te bereiken, zodat ook zij zullen terugkeren (Jes. 27,13).

Het evangelie, dat Paulus brengt, moet de wereld in. Enerzijds om de Joden te bereiken die zonder Christus leven en daarmee dus dode takken zijn, die van de edele olijfboom zijn afgebroken (11,17). Anderzijds om ook de heidenen te bereiken met het licht – en zo dus de roeping van Israël te vervullen – opdat zij zich bekeren en behouden worden. Wanneer ze zo geënt worden in de edele olijfboom zullen ze vervolgens ook kunnen delen in de roeping van Israël en ingeschakeld worden bij de verspreiding van het evangelie.

De beweging die Paulus in Romeinen 11 in beeld brengt, ligt daarmee ook opgesloten in de verbondsbelofte van Jesaja 59,21. JHWH belooft daar aan Jakob dat hij hen met zijn woord nooit zal verlaten. Hij geeft de profetische bediening als verbondsgave. Zo zou JHWH blijven spreken tot zijn volk en richting blijven geven aan hun leven en hen op te roepen naar hem terug te keren. Zo was Jesaja in dienst genomen.²⁸⁰ Na Jesaja kwamen er steeds anderen, als opvolgers of geestelijk nageslacht, tot de belofte volkomen vervuld werd in Jezus Christus. Op hem rustte bij uitstek de geest van God en Gods woorden waren in zijn mond. Zijn volgelingen werden uitgezonden naar alle volken om het evangelie te verkondigen tot de uiteinden van de aarde (Mat. 28,19; Marc. 16,15): redding voor eenieder die gelooft. Door Gods woorden kunnen Joden (vgl. Jes. 59,20) en heidenen tot bekering gebracht worden (vgl. Jes. 59,19?), zo geënt worden op de edele olijfboom en leven ontvangen van de wortel. Zo draagt Israël wereldwijd vrucht. Op die manier zal heel Israël gered worden.

In dit alles wordt zichtbaar hoe God zijn plan heeft voor zowel Joden als heidenen en hoe dat in Jezus Christus en zijn volgelingen gestalte krijgt. Bleek eerder dat JHWH in Jesaja 59,21 beloofde tot in eeuwigheid zijn woorden te geven aan zijn volk, door de relatie met 27,9 krijgt dat een verdieping. De inhoud van JHWH's woorden blijkt het evangelie te zijn: er is in Jezus Christus bevrijding van de zonden. Door bekering en geloof in hem worden de zonden weggenomen. Wanneer dat gebeurt (Rom. 11,27), krijgt de vervulling van Gods belofte steeds meer gestalte. God zal, wanneer hun zonden weggenomen zijn, ook hen in dienst nemen. Hij zal hen tot in eeuwigheid blijven toerusten met zijn geest en zijn woorden in hun mond leggen.

²⁸⁰ Jesaja trad overigens pas in dienst nadat zijn schuld geweken en zijn zonden tenietgedaan waren door JHWH (Jes. 6,7). Het vraagt verder onderzoek, maar mogelijk ligt er ook zo een verband tussen 6,7-9 en 59,21.

Zo ligt Paulus' verstaan en gebruik van διαθή η in lijn met de boodschap van קְרִית in Jesaja 59,21 en krijgt zelfs extra verdieping doordat hij dit weet te verbinden met 27,9.²⁸¹

5.2.6 ἐκ Σιών

Nu is het moment terug te komen op de vraag die zojuist bleef liggen. Er blijkt een opvallend verschil bij Paulus in Romeinen 11,26 ten opzichte van zowel de MT als de LXX.

Jesaja 59,20 MT	Jesaja 59,20 LXX	Romeinen 11,26
וּבָא לְצִיּוֹן גּוֹאֵל וּלְשִׁבְי פְּשַׁע בְּיַעֲקֹב	καὶ ἥξει ἔνεκεν Σιών ὁ ῥόμιμος καὶ ἀποστρέψει ἀσεβείας ἀπὸ Ἰακώβ.	καὶ ἥξει ἐκ Σιών ὁ ῥόμιμος καὶ ἀποστρέψει ἀσεβείας ἀπὸ Ἰακώβ.

Jesaja 59,20 LXX heeft vertaald met 'ten behoeve van Sion' (ἐνε εν Σιών). Dat is niet helemaal hetzelfde als 'naar Sion' (לְצִיּוֹן), maar ligt wel in lijn met de exegese in paragraaf 2.4.6. Sion stond daar parallel met de bekeerden in Jakob. Paulus wijkt daar in Romeinen 11,26 met 'uit Sion' (ἐκ Σιών) van af. De hoeveelheid verklaringen die na onderzoek zijn aangedragen, laten zien dat het niet eenvoudig blijkt dit verschil te verklaren.²⁸² Ongeacht de vraag of Paulus de tekst zelf heeft aangepast, heeft de apostel bewust gekozen voor ἐκ Σιών. Wellicht sluit hij aan bij een messiaanse interpretatie die in die tijd al bekend was.²⁸³

Meer in lijn met de golfbeweging die Paulus onder de aandacht brengt, met daarin zijn plaats als boodschapper van het evangelie, zie ik een andere verklaring.²⁸⁴ Er blijkt een verrassende overeenkomst te zijn met de richting van de beweging die in de uitleg van Jesaja 59,21 naar voren kwam. Zoals God via de profetische boodschap zijn handen naar zijn ongehoorzaam en opstandig volk blijft uitstrekken, zo gaat de boodschap van het evangelie van Sion uit de wereld over. In hoeverre Paulus door deze verandering van het citaat een bewuste link heeft gelegd met deze profetische beweging 'uit Sion' dient nader onderzocht te worden door een analyse van de receptiegeschiedenis in de tussentestamentaire literatuur. De overeenkomst is echter wel opmerkelijk.

²⁸¹ Volgens Cranfield, *Romans*, 579 en Moyise, *Introduction*, 61, 160 moet Paulus hierbij ook Jeremia 31 in gedachten hebben gehad. Koch, *Schrift*, 178 legt dat verband niet. Ik zie er zelf ook geen concrete aanwijzing voor, al acht ik het met Nanos, *Mystery*, 279 en Dunn, *Romans 9-16*, 683 wel mogelijk. Verder onderzoek zou dat moeten uitwijzen.

²⁸² Moo, *Romans*, 727-728: "Paul may have inadvertently assimilated this text to others in the OT that speak of Israel's deliverance as coming "from Sion" (cf. Ps. 13:7; 53: 7; 110:2). He may have deliberately changed the wording to make a point: to show that Christ, "the redeemer," originates from the Jewish people (cf. 9:5); to show that the final "missionary" to the Gentiles, Christ, comes, like the present missionaries to the Gentiles, from Jerusalem (cf. 15:19); or to show that Christ will save Israel by coming from the "heavenly" Zion at his Parousia. Or Paul may, in fact, be faithfully quoting from a form of the LXX text that we no longer have." Vgl. Ridderbos, *Romeinen*, 265-266; Cranfield, *Romans*, 577-578; Dunn, *Romans 9-16*, 682.

²⁸³ Vgl. Michel, *Römer*, 356, nt. 10; Bruno, 'Zion', 120-121.

²⁸⁴ Vgl. Nanos, *Mystery*, 280; Koch, *Schrift*, 176; Bruno, 'Zion', 132.

5.3 Samenvatting en conclusies

De vraag hoe Jesaja 59,21 een plaats gekregen heeft in de boodschap van het Nieuwe Testament vormde het startpunt van dit hoofdstuk. De beperkte omvang van het onderzoek liet slechts toe dit op beknopte wijze te onderzoeken.

Begonnen werd met een verkennend onderzoek dat zich uitsplitste in drie richtingen:

- Het bleek dat Jesaja 59,20-21 alleen in Romeinen 11,26-27 geciteerd wordt, maar verder niet in het Nieuwe Testament aangehaald wordt.
- Voortbordurend op de uitkomst van eerdere hoofdstukken werd onderzocht of ook nieuwtestamentische woordvoerders aan te wijzen zijn, die als vervulling van de belofte beschouwd kunnen worden. Daarbij kwamen Johannes de Doper, Jezus en de apostelen in beeld. Bij geen van deze sprekers werd hun bediening echter expliciet verbonden met de belofte in Jesaja 59,21.
- Verder is nog een onderzoek gedaan naar het gebruik van διαθήκη (de vertaling van קְרִית in de LXX) in het Nieuwe Testament, gekoppeld aan de vraag of daarbij ook een verband met Jesaja 59,21 aanwijsbaar is. Hoewel het woord op verschillende plaatsen gebruikt wordt, kon geen verband gelegd worden met Jesaja 59,21.

Vervolgens richtte de aandacht zich speciaal op Romeinen 11,25-27. Paulus ziet Gods werk aan Israël en onder de heidenen nauw met elkaar samenhangen en beschrijft in Romeinen 9-11 de gang van Gods woord door de geschiedenis. In dat kader citeert hij Jesaja 59,20-21. In trouw aan zijn belofte richt God zich met zijn boodschap van bevrijding tot zijn volk Israël. Tegelijkertijd zendt hij boodschappers met zijn woorden naar de heidenen. Via hen heeft hij vervolgens ook weer zijn verbondsvolk Israël op het oog. Dat past helemaal in de golfbeweging die Paulus aanwijst.

Daarbij werd een verrassende overeenkomst ontdekt wat betreft de richting van de beweging die in de uitleg van Jesaja 59,21 naar voren kwam. Zoals God via de profetische boodschap zijn handen naar zijn ongehoorzaam en opstandig volk blijft uitstrekken, zo gaat de boodschap van het evangelie van Sion uit de wereld over. Deze overeenkomst zal nog wel nader onderzocht moeten worden, in ieder geval door een analyse van de receptiegeschiedenis in de tussentestamentaire literatuur.

6 Evaluatie en conclusies

6.1 Conclusies naar aanleiding van het onderzoek

In dit exegetische en bijbels-theologische onderzoek is gezocht naar een antwoord op de vraag *wat de inhoud en reikwijdte is van de boodschap van בְּרִית, zoals Jesaja 59,21 daarover spreekt, en hoe dit past binnen het bijbelse spreken over de verschillende verbonden in hun onderlinge relatie.*

Dit heeft de volgende conclusies opgeleverd:

1. In de context waarin Jesaja 59,21 geplaatst is, ontbreekt het recht, ook bij JHWH's volk Israël. Daarom komt JHWH op eigen kracht in actie met zijn redding en gerechtigheid. Hij ziet om naar Israël, verlost zijn volk door zijn vijanden hun daden te vergelden en komt als bevrijder naar Sion, naar wie zich in Jakob bekeerd hebben van overtreding.
2. Jesaja 59,21 is als prozaïsch vormgegeven profetie te onderscheiden van een context die poëtische vormgegeven.
3. In dit vers spreekt JHWH van zijn בְּרִית met Jakob, zijn verbondsvolk Israël, dat zich uitstrekt tot in eeuwigheid. Dit blijkt een belofte te zijn, dat JHWH met zijn geest en woorden naar hen toe blijft komen via zijn profeten. Zij zijn JHWH's woordvoerders.
4. Jesaja 59,21 heeft een belangrijke plaats in de chiastische structuur van 56-66, met 60-62 als centrum, waarin tegelijkertijd ook sprake is van een lineaire (eschatologische) structuur. Dat blijkt in ieder geval uit de volgende verbanden:
 - a. Als afsluiting van 56-59 vormt de belofte van 59,21 een onderstreping van het goddelijk gezag van de profetische woorden van 56,1-59,20. Daarbij wordt het profetisch ambt van de woordvoerder(s) van JHWH aan wie de woorden van deze profetie gegeven zijn hierin bevestigd.
 - b. Voordat (na 56,1-59,20) het heerlijke nieuws van 60-62 expliciet wordt gemaakt, vormt 59,21 een voorschot op wat komen gaat in 60,1. De woorden van JHWH gaan doelgericht, via zijn woordvoerders, al voor zijn komst naar Sion uit.
 - c. Verder is 59,21 te beschouwen als een anticipatie op wat komen gaat (in 60-62 en in het bijzonder in 61,1-3a): JHWH zelf.
5. Het woord בְּרִית wordt slechts twaalfmaal gebruikt in het boek Jesaja en blijkt daarin verschillende betekenisaspecten te bevatten, zoals bondgenootschap, wetten en verordeningen, roeping of taak, verbondsrelatie. Waar בְּרִית betrekking heeft op JHWH bleek dat in

sterke mate gerelateerd te zijn aan het Sinaitisch verbond, maar ook aan een nieuw verbond.

6. De context van Jesaja 59,21 (met redding, een lossen, bekering en Jakob) geeft aanleiding ook dit בְּרִית te relateren aan het Sinaitisch verbond. Dat werd zichtbaar in een verband dat geconstateerd werd met de belofte van JHWH aan zijn volk in Deuteronomium 18,15-18: JHWH's woorden zullen door profeten aan zijn volk Israël doorgegeven worden.
7. Het spreken van JHWH te midden van zijn volk is onlosmakelijk verbonden met zijn onderrecht. Het heeft tot doel dat Israël trouw blijft aan JHWH en aan zijn verbond. Tegelijkertijd vormt het een oproep tot bekering voor wie hem de rug toekeert. Dat is zichtbaar in het boek Jesaja, waar de profeet stem geeft aan de woorden van JHWH, ook in de context van 59,21. Hij roept op terug te keren tot hem en wijst met zijn woorden de weg in een leven met hem. Zo ligt er een geweldig perspectief in het vooruitzicht.

Kortom, de belofte in 59,21 is te beschouwen als verbondsbelofte van JHWH. Hierin wordt het spreken van JHWH tot zijn volk Israël, als een verbondsgave aan hen, blijvend toegezegd. Daar is geen voorwaarde aan verbonden. In zijn woorden blijft hij zijn volk opzoeken, ook als het hem verlaat. Doordat deze belofte zich expliciet uitstrekt tot in eeuwigheid, is deze belofte mogelijk zelfs als voorschot op een nieuw verbond te beschouwen.

In het verlengde van deze conclusie is met het oog op de reikwijdte van deze verbondsbelofte zinvol te onderzoeken hoe Jesaja 59,21 een plaats gekregen heeft in de boodschap van het Nieuwe Testament. In dit onderzoek is daarmee begonnen.

Een verkennend onderzoek levert de volgende drie (aanvullende) conclusies op:

8. Jesaja 59,20-21 wordt in Romeinen 11,26-27 geciteerd, maar lijkt verder niet in het Nieuwe Testament aangehaald te worden.
9. Er is reden om in ieder geval Johannes de Doper, Jezus (bij uitstek) en de apostelen te beschouwen als nieuwtestamentische woordvoerders. Daarin wordt Gods trouw aan zijn woord zichtbaar. Bij geen van deze sprekers is hun bediening expliciet verbonden met de belofte in Jesaja 59,21. Aanvullend onderzoek hiernaar is dus nodig.
10. Het woord διαθήκη (de vertaling van בְּרִית in de LXX) wordt op verschillende plaatsen in het Nieuwe Testament gebruikt, maar een verband met Jesaja 59,21 is niet gevonden.

Ten slotte is nog speciaal de aandacht gericht op Romeinen 11,25-27 waarin, door het citeren van Jesaja 59,20-21, duidelijk een verband zichtbaar is.

11. Paulus ziet Gods werk aan Israël en onder de heidenen nauw met elkaar samenhangen. In trouw aan zijn belofte in Jesaja 59,20-21 richt God zich met zijn boodschap van bevrijding tot zijn volk Israël. Ook zendt hij boodschappers met zijn woorden naar de heidenen, waarmee hij tegelijkertijd zijn verbondsvolk Israël op het oog heeft.
12. Een opvallend verschil werd geconstateerd tussen Paulus' citaat en zowel de MT als de LXX. Zo werd een verrassende overeenkomst ontdekt met de richting van de beweging die in de uitleg van Jesaja 59,21 naar voren kwam. Zoals God via de profetische boodschap zijn handen naar zijn ongehoorzaam en opstandig volk blijft uitstrekken, zo gaat de boodschap van het evangelie van Sion uit (Σὼν) de wereld over. Deze overeenkomst zal nog wel nader onderzocht moeten worden, in ieder geval door de analyse van de receptiegeschiedenis in de tussentestamentaire literatuur.

Samenvattend is te concluderen dat de boodschap van בְּרִית, zoals Jesaja 59,21 daarover spreekt, een verbondsbelofte inhoudt, waarin JHWH toezegt door zijn geest en woorden, via woordvoerders, onder hen te zullen blijven spreken. De reikwijdte van die boodschap strekt zich uit tot in eeuwigheid, waarvan iets zichtbaar wordt in het Nieuwe Testament, in de wijze waarop Paulus de verkondiging aan heidenen en Joden hieraan verbindt.

6.2 Aanbevelingen voor vervolgonderzoek

Vanzelfsprekend dienen deze conclusies getoetst te worden. Die toetsing zal enerzijds gericht worden op de onderbouwing die tot deze conclusies heeft geleid, maar anderzijds ook invulling moeten krijgen door aanvullend onderzoek.

Naar aanleiding van en terugkijkend op dit onderzoek, zijn in elk geval nog de volgende aanbevelingen voor vervolgonderzoek te noemen:

1. De vorm אִוְתָם, in Jesaja 59,21 vertaald met 'met hen', komt in deze vorm niet veel voor. Bovendien lijkt de vertaling 'met hen' ongelukkig in geval בְּרִית inderdaad als 'belofte' verstaan en dus ook vertaald moet worden. Aanvullend onderzoek kan helpen om hier meer zicht op te krijgen en vervolgens eventueel een revisieverzoek in te dienen voor de revisie van de Nieuwe Bijbelvertaling wat betreft de vertaling van 59,21a.
2. Jesaja 59,19 bleek taalkundig niet eenvoudig te vertalen. Dit wordt ook zichtbaar in vertalingen. Mede daardoor wordt de exegese ook bemoeilijkt. Het lijkt niet alleen boeiend, maar ook zinvol om deze vertaalkwestie nog eens te gaan onderzoeken. Hierdoor kan

meer inzicht ontstaan in de relatie van dit vers tot zowel 59,15b-18 als 59,20. In het verlengde daarvan kan dat weer bijdragen aan het verstaan van Paulus' gebruik van 59,20-21 in Romeinen 11.

3. Een boeiend thema in het bijbelboek Jesaja is Sion. Dit heeft een prominente plaats in het boek, maar er wordt niet overal hetzelfde mee bedoeld. In dit onderzoek is hier niet veel aandacht aan besteed, maar dit kan wel bijdragen aan het verstaan van Jesaja 59,20.
4. Een ander thema dat uiteindelijk naar mijn besef toch wat onderbelicht is gebleven, is de plaats in het boek Jesaja van 'mijn geest' (רוּחִי) en 'mijn woorden' (דְּבָרַי). Dit wordt in 59,21 verbonden aan de profetische figuur. Het kan helpen om op zoek te gaan naar intertekstuele verbindingen binnen het boek, die kunnen helpen in het peilen van de diepgang van die woorden. Daarbij zouden dan in elk geval Jesaja 6 en 51,16 meegenomen moeten worden.
5. In relatie hiermee zou de aandacht ook speciaal gericht mogen worden op de centrale plaats van JHWH's woorden via de profetische bediening door Jesaja en in het boek dat naar hem genoemd is.
6. Het zou interessant zijn om nog eens te onderzoeken of 59,21 ook een plaats heeft in de universaliteit van de beweging die in 56-66 zichtbaar wordt. Daarbij zou dan bijzondere aandacht geschonken moeten worden aan het זָרַע dat ook aangetroffen wordt in 66,22 (evenals in 61,9). Ook Paulus' gebruik van 59,21 in Romeinen 11 lijkt daar met de inschakeling van de heidenen een aanleiding tot een dergelijk onderzoek te geven.
7. In dit onderzoek is aandacht besteed aan de plaats van Jesaja 59,21 in het derde boekdeel van Jesaja, uitgaande van 56-66. Daarbij werd opgemerkt dat er ook stemmen zijn die het derde boekdeel al bij 55 laten beginnen. Mocht deze veronderstelling meer ingang krijgen binnen het Jesaja-onderzoek, dan zou dat ook verdisconteerd moeten worden in dit onderzoek.
8. In dit onderzoek is de plaats van Jesaja 59,21 slechts verkend. Daar ligt dus sowieso nog veel ruimte voor vervolgonderzoek.
9. Zoals bij de conclusies al vermeld, dient de receptiegeschiedenis in de tussentestamentaire literatuur nog geanalyseerd te worden. Daar betrof het specifiek de ontwikkeling van 'naar/ten behoeve van Sion' (לְצִיּוֹן/ἐνεῖν ἐν Σιών) naar 'uit Sion' (ἐκ Σιών). Mogelijk dat het analyseren van deze receptiegeschiedenis nog meer interessante gegevens oplevert

die kunnen helpen de inhoud en reikwijdte van de boodschap van בְּרִית in Jesaja 59,21 nog beter te verstaan.

10. Als laatste zou zowel naar het gebruik van het Hebreeuwse בְּרִית als het Griekse διαθήκη verder onderzoek gedaan mogen worden. Beide woorden lijken een meer fluïde gebruik te kennen, dan de indruk die vertalingen met de keuze voor 'verbond' wekken.

6.3 Relevantie

Dit onderzoek bleek inderdaad wetenschappelijke, theologische en kerkelijke relevantie te hebben.

De *wetenschappelijke relevantie* werd zichtbaar doordat dit onderzoek inzicht opleverde in het verstaan van een tekst die in het wetenschappelijk onderzoek naar het bijbelse spreken over het verbond grotendeels buiten beschouwing is gelaten. Enerzijds was dat terecht, er bleek immers geen sprake van een verbondssluiting. Anderzijds was wel sprake van een belofte die binnen een verbondskader verstaan moet worden. Dit kan vervolgens weer bijdragen aan een beter begrip van de onderlinge samenhang dan wel het onderscheid tussen de verschillende Bijbelteksten over het verbond.

De *theologische relevantie* werd ook zichtbaar doordat deze verbondsbelofte laat zien hoe groot de plaats van de verbondsrelatie tussen JHWH en zijn volk is bij zijn handelen. In trouw aan zijn verbond met Israël blijft hij op hen betrokken. Dat wordt ook zichtbaar doordat hij zijn woorden aan hen blijft geven, waarmee hij hen (in leer en leven) in vertrouwen op hem wil doen leven.

Ten slotte bleek ook de *kerkelijke relevantie*. Paulus neemt Jesaja 59,20-21 mee in zijn betoog in de brief aan de Romeinen. Begrip hiervan draagt bij aan een beter inzicht in de blijvende betekenis van Gods verbond met Israël. Met het oog op de openbaringsgeschiedenis krijgt het vervolgens ook relevantie voor de relatie Israël en kerk. In het Nieuwe Testament worstelt Paulus juist in die brief met Gods plan voor Joden en niet-Joden, met daarbij de betekenis van Gods verbond met en verkiezing van Israël. Nog steeds zoekt de christelijke kerk hier zicht op te krijgen en zo ook op haar eigen relatie met Israël. Dit onderzoek draagt daaraan bij.

Samenvatting

Centraal in deze scriptie staat de vraag *wat de inhoud en reikwijdte is van de boodschap van בְּרִית, zoals Jesaja 59,21 daarover spreekt, en hoe dit past binnen het bijbelse spreken over de verschillende verbonden in hun onderlinge relatie.*

De aanleiding tot deze vraag vormde de constatering dat deze tekst, waarin gesproken wordt over een verbond (zo wordt בְּרִית veelal vertaald), nauwelijks een plaats krijgt in het bijbels-theologisch onderzoek naar het bijbelse spreken over verbond. De tekst zelf, waarin ook de geest van JHWH een plaats heeft, is mogelijk te verbinden met het nieuwe verbond, waar Jeremia en Ezechiël over spreken.

Om deze vraag te beantwoorden zoek ik eerst naar de betekenis van Jesaja 59,21 voor zijn directe context. Historisch gezien betreft dit de periode nadat de Joden uit de ballingschap zijn teruggekeerd naar het beloofde land. Een grondige exegese van 59,15b-20 laat zien dat het recht ontbreekt en JHWH daarom zelf in actie komt. Hij zal zijn tegenstanders vergelden naar hun daden en redt zijn volk. Als een lossen keert hij naar Sion terug, naar allen die zich in Jakob bekeerd hebben van hun overtredingen. Vervolgens geeft hij in 59,21 zijn בְּרִית. Daarmee blijkt hij zijn volk te beloven dat hij via woordvoerders, op wie zijn geest rust, zijn woorden aan zijn volk zal blijven doorgeven.

Aangezien 59,21 prozaïsch verwoord is in een context van poëtisch vormgegeven profetie, valt dit vers op. Tegelijkertijd staat het niet geheel op zichzelf. In mijn onderzoek laat ik zien dat dit vers in elk geval op drie manieren een plaats heeft in het derde boekdeel van Jesaja (56-66). Centraal hierin staat de trouw van JHWH aan zijn volk. Hij zal hen niet in de steek laten.

Vervolgens heb ik onderzocht welke plaats בְּרִית in 59,21 heeft in het hele boek Jesaja. Daarbij kijk ik vooral of dit te verbinden is met een van de verbonden die in het Oude Testament door JHWH gesloten worden of waarnaar vooruitgewezen wordt. Dit doe ik eerst door kort de verschillende teksten in Jesaja te bespreken waarin het woord בְּרִית voorkomt (uitgezonderd 59,21). Het blijkt dat deze vooral te relateren zijn aan het Sinaitisch verbond, maar ook aan een nieuw verbond. Vervolgens spitst deze vraag zich toe op בְּרִית in Jesaja 59,21. De context daarvan geeft aanleiding dit ook te relateren aan het Sinaitisch verbond. Dat wordt concreet in een verband dat gelegd kan worden met de belofte van JHWH aan zijn

volk in Deuteronomium 18,15-18. Dit leidt tot de conclusie dat JHWH's belofte in 59,21 te beschouwen is als een verbondsbelofte.

Ten slotte verken ik de plaats die Jesaja 59,21 gekregen heeft in de boodschap van het Nieuwe Testament. Ik zie hier een aantal mogelijkheden, maar die vragen nog wel verder onderzoek. Concreet heeft Jesaja 59,20-21 in ieder geval een plaats gekregen in Romeinen 11,26-27. Aan deze tekst besteed ik speciale aandacht, zij het niet uitputtend. De toepassing van die tekst door Paulus in zijn betoog laat zich goed verbinden met de eerdere conclusies en er wordt zelfs nog een verrassende ontdekking gedaan.

Literatuurlijst

- Abernethy, Andrew T., *The Book of Isaiah and God's Kingdom* (Downers Grove, Ill.: IVP, 2016).
- Banning, J.H.A. van, 'Reflections upon the Chapter Divisions of Stephen Langton', in: Marjo C.A. Korpel e.a. (eds.), *Method in Unit Delimitation, Pericope 6, Scripture as written and read in antiquity* (Assen: Van Gorcum, 2007) 141-161.
- Baum, Armin & Rob van Houwelingen (eds.), *Theologie van het Nieuwe Testament in twintig thema's* (Utrecht: Kok, 2019).
- Beale, G.K. & D.A. Carson, *Commentary on the New Testament Use of the Old Testament* (Grand Rapids & Nottingham: Baker & Apollos, 2007).
- Becking, B., 'Petuḥah and Setumah in Jeremia 30-31', in: Marjo C.A. Korpel & Josef M. Oesch (eds.), *Studies in Scriptural Unit Division, Pericope 3, Scripture as written and read in antiquity* (Assen: Van Gorcum, 2002) 1-45.
- Bekkum, Koert van, e.a. (eds.), *Nieuwe en oude dingen. Schatgraven in de Schrift* (Barneveld: Vuurbaak, 2013).
- Bekkum, Koert van, e.a. (eds.), *Spelen met Leviatan. Monsters in Bijbel, theologie, religie en kunst* (Amsterdam: Buijten & Schipperheijn, 2018).
- Bekkum, Koert van, 'Biblical Covenants in their Ancient Near Eastern Context A Methodological, Historical and Theological Reassessment', <https://etfleuven.academia.edu/KoertvanBekkum> [19 mei 2020].
- Berges, Ulrich, 'Jesaja', in: Jan Fokkelman & Wim Weren (eds.), *De bijbel literair. Opbouw en gedachtegang van de bijbelse geschriften en hun onderlinge relaties* (Zoetermeer: Uitgeverij Meinema, 2005) 203-221.
- Berges, Ulrich F., *Isaiah: The Prophet and his Book* (Sheffield: Sheffield Phoenix Press, 2012).
- Berges, Ulrich & Willem Beuken, *Das Buch Jesaja. Eine Einführung* (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2016).
- Beuken, W.A.M., *Jesaja III^A. De prediking van het Oude Testament* (Nijkerk: Callenbach, 1989).
- Beuken, W.A.M., *Jesaja III^B. De prediking van het Oude Testament* (Nijkerk: Callenbach, 1989).
- Blenkinsopp, J., *Isaiah 1-39. Anchor Bible* (New York: Doubleday, 2000).
- Blenkinsopp, J., *Isaiah 40-55. Anchor Bible* (New York: Doubleday, 2002).
- Blenkinsopp, J., *Isaiah 56-66. Anchor Bible* (New York: Doubleday, 2003).

- Boda, Mark J. & J. Gordon McConville (eds.), *Dictionary of the Old Testament Prophets* (Downers Grove, Ill.: IVP Academic, 2012).
- Bouma, Jan e.a. (eds.), *Verrassend vertrouwd. Een halve eeuw verkondiging en theologie van Henk de Jong* (Franeker: Uitgeverij Van Wijnen, 2009).
- Brink, G. van den & C. van der Kooi, *Christelijke Dogmatiek* (Zoetermeer: Boekencentrum, 2012).
- Bruggen, Jakob van, *Romeinen. Christenen tussen stad en synagoge. Commentaar op het Nieuwe Testament*³ (Kampen: Uitgeverij Kok, 2006).
- Bruno, Christopher R., 'The Deliverer from Zion. The Source(s) and Function of Paul's Citation in Romans 11:26-27, in: *Tyndale Bulletin* 59, no. 1 (2008) 119-134.
- Burger, Hans e.a. (eds.), *Sola Scriptura. Biblical and Theological Perspectives on Scripture, Authority, and Hermeneutics* (Leiden: Brill, 2018).
- Cranfield, C.E.B., *A Critical and Exegetical Commentary on the Epistle to the Romans*. The International Critical Commentary (Edinburgh: T. & T. Clark Limited, 1979).
- Dekker, Jaap, *De rotsvaste fundering in Sion. Een exegetisch onderzoek naar het Sionswoord van Jesaja 28,16* (Zoetermeer: Boekencentrum, 2004).
- Dekker, Jaap, 'The Servant and the Servants in the Book of Isaiah', in: *Sárospataki Füzetek* 16/3-4 (2012) 33-45.
- Dekker, Jaap, 'Eenheid en auteurschap van Jesaja', in: Koert van Bekkum e.a. (eds.), *Nieuwe en oude dingen. Schatgraven in de Schrift* (Barneveld: Vuurbaak, 2013).
- Dekker, Jaap, 'Sacra Scriptura Sui Ipsius Interpres: Reinterpretation in the Book of Isaiah', in: Hans Burger e.a. (eds.), *Sola Scriptura. Biblical and Theological Perspectives on Scripture, Authority, and Hermeneutics* (Leiden: Brill, 2018) 195-215.
- Dekker, Jaap, 'Resultaten uit het verleden bieden garantie voor de toekomst. God en de zeemonsters in het boek Jesaja', in: Koert van Bekkum e.a. (eds.), *Spelen met Leviatan. Monsters in Bijbel, theologie, religie en kunst* (Amsterdam: Buijten & Schipperheijn, 2018) 45-66.
- Dekker, Jaap, 'What Does David Have to Do with It? The Promise of a New Covenant in the Book of Isaiah' (nog ongepubliceerd).
- Dunn, James D.G., *Romans 9-16*. Word Biblical Commentary (Dallas: Word Books, 1988).
- Fokkelman, Jan, *Dichtkunst in de bijbel. Een handleiding bij literair lezen* (Zoetermeer: Uitgeverij Meinema, 2000).

- Fokkelman, Jan & Wim Weren (eds.), *De bijbel literair. Opbouw en gedachtegang van de bijbelse geschriften en hun onderlinge relaties* (Zoetermeer: Uitgeverij Meinema, 2005).
- Genderen, J. van & W.H. Velema, *Beknopte gereformeerde dogmatiek* (Kampen: Kok, 1992).
- Gentry, Peter J. & Stephen J. Wellum, *Kingdom through Covenant. A Biblical-theological Understanding of the Covenants* (Wheaton: Crossway, 2018).
- Gosse, Bernard, 'L'alliance d'Isaïe 59.21', in: *Zeitschrift für die Alttestamentliche Wissenschaft* 101, no. 1 (1989) 116-118.
- Hahn, Scott W., *Kinship by Covenant: A Canonical Approach to the Fulfillment of God's Saving Promises* (Yale: Yale University, 2009).
- Hoop, Raymond de, 'The Interpretation of Isaiah 56:1-9: Comfort or Criticism?', in: *Journal of Biblical Literature* 127, no. 4 (2008) 671-695.
- Houwelingen, P.H.R. van, e.a. (eds.), *Exeget[h]isch*, Fs. prof. dr. J. van Bruggen (Kampen: Kok, 2001).
- Hubbard, R.L., 'The Hebrew Root PG' as a Legal Term', in *Journal of the Evangelical Theological Society* 27, no. 2 (1984) 129-133.
- Koch, Dietrich-Alex, *Die Schrift als Zeuge des Evangeliums: Untersuchungen zur Verwendung und zum Verständnis der Schrift bei Paulus* (Tübingen: Mohr, 1986).
- Koole, J.L., *Jesaja II¹*. Commentaar op het Oude Testament (Kampen: Kok, 1985).
- Koole, J.L., *Jesaja II²*. Commentaar op het Oude Testament (Kampen: Kok, 1990).
- Koole, J.L., *Jesaja III*. Commentaar op het Oude Testament (Kampen: Kok, 1995).
- Koorevaar, Hendrik & Mart-Jan Paul (eds.), *Theologie van het Oude Testament. De blijvende boodschap van de Hebreeuwse Bijbel* (Zoetermeer: Boekencentrum, 2013).
- Korpel, Marjo C.A. & Johannes C. de Moor, *The Structure of Classical Hebrew Poetry: Isaiah 40-55* (Leiden: Brill, 1998).
- Korpel, Marjo C.A. & Josef M. Oesch (eds.), *Delimitation Criticism. A New Tool in Biblical Scholarship*, Pericope 1, Scripture as written and read in antiquity (Assen: Van Gorcum, 2000).
- Korpel, Marjo C.A., 'Introduction to the Series Pericope', in: Marjo C.A. Korpel & Josef M. Oesch (eds.), *Delimitation Criticism. A New Tool in Biblical Scholarship*, Pericope 1, Scripture as written and read in antiquity (Assen: Van Gorcum, 2000) 1-50.
- Korpel, Marjo C.A. & Josef M. Oesch (eds.), *Studies in Scriptural Unit Division*, Pericope 3, Scripture as written and read in antiquity (Assen: Van Gorcum, 2002).

Korpel, Marjo C.A. & Josef M. Oesch, 'Preface', in: Marjo C.A. Korpel & Josef M. Oesch (eds.), *Studies in Scriptural Unit Division, Pericope 3, Scripture as written and read in antiquity* (Assen: Van Gorcum, 2002) vii-viii.

Korpel, Marjo C.A. e.a. (eds.), *Method in Unit Delimitation, Pericope 6, Scripture as written and read in antiquity* (Assen: Van Gorcum, 2007).

Koehler, Ludwig e.a., *The Hebrew and Aramaic Lexicon of the Old Testament* (Leiden: Brill, 2001).

Kwakkel, Gert (ed.), *Wonderlijk gewoon. Profeten en profetie in het Oude Testament* (Barneveld: Uitgeverij De Vuurbaak, 2003).

Kwakkel, Gert, 'Iemand als Mozes. Deuteronomium 18:9-22 en de identiteit van de profeet', in: Gert Kwakkel (ed.), *Wonderlijk gewoon. Profeten en profetie in het Oude Testament* (Barneveld: Uitgeverij De Vuurbaak, 2003) 11-27.

Kwakkel, Gert, 'Verplichting of relatie: verbonden in Genesis', in: Jan Bouma e.a. (eds.), *Verrassend vertrouwd. Een halve eeuw verkondiging en theologie van Henk de Jong* (Franeker: Uitgeverij Van Wijnen, 2009) 117-130.

Kwakkel, Gert, 'Prophets and Prophetic Literature', in: H.G.L. Peels & S.D. Snyman (eds.), *The Lion Has Roared: Theological Themes in the Prophetic Literature of the Old Testament* (Eugene, Oregon: Pickwick Publications, 2012) 1-13.

Levine, Amy-Jill & Marc Zvi Brettler (eds.), *The Jewish Annotated New Testament* (New York: Oxford University Press, 2017²)

Lynch, Matthew J., 'Zion's Warrior and the Nations: Isaiah 59:15b-63:6 in Isaiah's Zion Traditions', in: *Catholic Biblical Quarterly* 70 (2008) 244-263.

Michel, Otto, *Der Brief an die Römer. Kritisch-exegetisch Kommentar über das Neue Testament* (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1977).

Moo, Douglas J., *The Letter to the Romans. The New International Commentary of the New Testament* (Grand Rapids, Michigan: William B. Eerdmans Publishing Company, 2018²).

Moor, Johannes C. de, 'The Structure of Micah 2:1-13: The Contribution of the Ancient Witnesses', in: Marjo C.A. Korpel & Josef M. Oesch (eds.), *Studies in Scriptural Unit Division, Pericope 3, Scripture as written and read in antiquity* (Assen: Van Gorcum, 2002) 90-120.

Moor, Johannes C. de & Marjo C.A. Korpel, 'Paragraphing in a Tiberian-Palestinian Manuscript', in: Marjo C.A. Korpel e.a. (eds.), *Method in Unit Delimitation, Pericope 6, Scripture as written and read in antiquity* (Assen: Van Gorcum, 2007) 1-34.

Motyer, Alec J., *Isaiah. An Introduction and Commentary*. Tyndale Old Testament Commentary (Nottingham: Inter-Varsity Press, 1999).

Moyise, Steve, *The Old Testament in the New. An Introduction* (Londen: Bloomsbury, 2015²).

Mulder, Michael, *Israël in Romeinen 10. Intertextuele en theologische analyse van de oudtestamentische citaten in Romeinen 9:30-10:21* (Zoetermeer: Boekencentrum, 2011).

Mulder, Michael, 'Israël, een mysterie... Joden en heidenen onlosmakelijk met elkaar verbonden in Gods gemeente', in: Armin Baum & Rob van Houwelingen (eds.), *Theologie van het Nieuwe Testament in twintig thema's* (Utrecht: Kok, 2019) 95-110.

Nanos, Mark D., 'The Letter of Paul to the Romans', in: Amy-Jill Levine & Marc Zvi Brettler (eds.), *The Jewish Annotated New Testament* (New York: Oxford University Press, 2017²) 285-320.

Nanos, Mark D., *The Mystery of Romans. The Jewish Context of Paul's Letter* (Minneapolis: Fortress Press, 1996).

Noordegraaf, A. e.a. (eds.), *Woordenboek voor Bijbellezers* (Zoetermeer: Boekencentrum, 2005).

Oesch, Josef M., 'Skizze einer synchronen und diachronen Gliederungskritik im Rahmen der alttestamentlichen Textkritik', in: Marjo C.A. Korpel & J.M. Oesch (eds.), *Delimitation Criticism. A New Tool in Biblical Scholarship*, Pericope 1, Scripture as written and read in antiquity (Assen: Van Gorcum, 2000) 197-229.

Oswalt, John N., *The Book of Isaiah, Chapters 1-39*. The New International Commentary of the Old Testament (Grand Rapids, MI: Eerdmans, 1986).

Oswalt, John N., *The Book of Isaiah, Chapters 40-66*. The New International Commentary of the Old Testament (Grand Rapids, MI: Eerdmans, 1998).

Peels, H.G.L. & P.H.R. van Houwelingen (eds.), *Studiebijbel in perspectief* (Heerenveen: Jongbloed, 2009).

Peels, H.G.L., *Wie is als Gij? Schaduwkanten van het oudtestamentisch Godsbeeld* (Zoetermeer: Boekencentrum, 2007²).

Peels, H.G.L. & S.D. Snyman (eds.), *The Lion Has Roared: Theological Themes in the Prophetic Literature of the Old Testament* (Eugene, Oregon: Pickwick Publications, 2012).

Provan, Iain e.a., *A Biblical History of Israel* (Louisville, Ky: Westminster John Knox Press, 2003).

- Revell, E.J., 'The Accents: Hierarchy and Meaning', in: Marjo C.A. Korpel e.a. (eds.), *Method in Unit Delimitation, Pericope 6, Scripture as written and read in antiquity* (Assen: Van Gorcum, 2007) 61-91.
- Ridderbos, Herman, *Romeinen*. Commentaar op het Nieuwe Testament² (Kampen: Uitgeversmaatschappij J.H. Kok, 1959).
- Ruthven, Jon M., "'This Is My Covenant with Them': Isaiah 19.19-21 as the Programmatic Prophecy of the New Covenant in the Acts of the Apostles (Part I).", in: *Journal of Pentecostal Theology* 17 (2008) 32-47.
- Ruthven, Jon M., "'This Is My Covenant with Them': Isaiah 19.19-21 as the Programmatic Prophecy of the New Covenant in the Acts of the Apostles (Part II).", in: *Journal of Pentecostal Theology* 17 (2008) 219-237.
- Sanders, P., 'Ancient Colon Delimitations: 2 Samuel 22 and Psalm 18', in: Marjo C.A. Korpel & Josef M. Oesch (eds.), *Delimitation Criticism. A New Tool in Biblical Scholarship, Pericope 1, Scripture as written and read in antiquity* (Assen: Van Gorcum, 2000) 277-311.
- Seifrid, Mark A., 'Romans', in: G.K. Beale & D.A. Carson, *Commentary on the New Testament Use of the Old Testament*, (Grand Rapids & Nottingham: Baker & Apollos, 2007) 607-694.
- Sekine, Seizo, *Die Tritojesajanische Sammlung (Jes 56 – 66) redaktionsgeschichtlich untersucht* (Berlin: Walter de Gruyter, 1989).
- Silva, Moisés (ed.), *New International Dictionary of New Testament Theology & Exegesis* [NIDNTTE] (Grand Rapids: Zondervan, 2014).
- Spanje, T.E. van, 'De 'zwakken' en 'sterken' (Romeinen 14,1-15,13) en de pastorale reden voor het schrijven van de brief van Paulus aan de Romeinen', in: P.H.R. van Houwelingen e.a. (eds.), *Exeg[et]hisch*, Fs. prof. dr. J. van Bruggen (Kampen: Kok, 2001) 61-83.
- Steinberg, Julius, 'Een korte geschiedenis van de discipline van de theologie van het Oude Testament', in: Hendrik Koorevaar & Mart-Jan Paul (eds.), *Theologie van het Oude Testament. De blijvende boodschap van de Hebreeuwse Bijbel* (Zoetermeer: Boekencentrum, 2013) 21-49.
- Tov, E., 'Sense Divisions', in: Marjo C.A. Korpel & Josef M. Oesch (eds.), *Delimitation Criticism. A New Tool in Biblical Scholarship, Pericope 1, Scripture as written and read in antiquity* (Assen: Van Gorcum, 2000) 312-350.
- VanGemeren, Willem A. (ed.), *New International Dictionary of Old Testament Theology & Exegesis* [NIDOTTE] (Carlisle: Paternoster Press, 1997).

- Versteeg, J.P., *Geest, ambt en uitzicht. Theologische opstellen* (Kampen: Kok, 1989).
- Versteeg, J.P., 'Kerk en Israël volgens Romeinen 9-11', in: *Theologia Reformata* 34 (1991) 156-174.
- Vriezen, Th.C., *Hoofdpijnen der theologie van het Oude Testament* (Wageningen: H. Veenman en zonen b.v., 1977⁵).
- Vriezen, Th.C. & A.S. van der Woude (eds.), *Oudisraëlitische & vroegjoodse literatuur* (Kampen: Kok, 2000).
- Watson, W.G.E., 'Unit Delimitation in the Old Testament: An Appraisal', in: Marjo C.A. Korpel e.a. (eds.), *Method in Unit Delimitation, Pericope 6, Scripture as written and read in antiquity* (Assen: Van Gorcum, 2007) 162-184.
- Watts, John D.W., *Isaiah 1-33. Word Biblical Commentary* (Waco, Tex.: Word Books, 1985).
- Watts, John D.W., *Isaiah 34-66. Word Biblical Commentary* (Waco, Tex.: Word Books, 1987).
- Wielenga, Barend (Bob), "Oud en Nieuw Verbond: contingentie en coherentie in de verbondsgeschiedenis", in: *In die Skriflig* 32 (1998) 333-348.
- Williamson, H.G.M., 'Isaiah: Book of', in: Mark J. Boda & J. Gordon McConville (eds.), *Dictionary of the Old Testament Prophets* (Downers Grove, Ill.: IVP Academic, 2012) 364-378.

Bijlage 1 – onderzoek perikoopindeling in commentaren

Commentaar	Jaar	Perikoopindeling Jes. 59	Argument m.b.t. 15b
Marti, <i>Jesaja</i> [KHCAT]	1900	1-2.3-8.9-15.16-20.21	15b is onleesbaar...(?)
Duhm, <i>Das Buch Jesaja</i>	1914	1-4.5-8.9-15a.15b-20.21	Op metrische gronden een nieuw onderdeel.
Volz, <i>Jesaja II</i> [KAT]	1932	1-3.4-8.9-12.13-15a(?).15b-20.21	Abrupte overgang: is er iets weggefallen?
Kessler, <i>Jesaja 56-66 und 24-27</i> [BAT]	1960	1-4.14-15a.12.9-11.15b-20.21	???
Fohrer, <i>Das Buch Jesaja 3</i> [ZB]	1964	1-4.5-8.9-15a.15b-20/21	
Schoofs, <i>Jesaja</i>	1972	1-4.5-8.9-15a.15b-21	15b-21 als antwoord op het gebed in 9-15a.
Whybray, <i>Isaiah 40-66</i> [NCB]	1975	1-8.9-15a.15b-21	God komt in actie.
Vonk, <i>Jesaja</i>	1980	1-8.9-15a.15b-21	Jahweh komt in actie.
Schaap/Vlaardingerbroek, <i>Tekst voor tekst</i>	1987	1-8.9-15a.15b-20.21	-
Beuken, <i>Jesaja IIIa</i> [POT]	1989	1-8.9-15a.15b-20.21	Theophanie v.a. 15b.
Hanson, <i>Isaiah 40-66</i> [Int.]	1995	1-2.3-8.9-15a.15b-20.21	Vanaf 15b God.
Koole, <i>Jesaja III</i> [COT]	1995	1-8.9-15a.15b-20.21	God komt tussenbeide. (21 als overgang c.60)
Oswalt, <i>Isaiah</i> [NICOT]	1998	1-8.9-15a.15b-21	God komt in actie.
Motyer, <i>Isaiah</i> [TOTC]	1999	1-13.14-20.21	N.v.t.
Goldingay, <i>Isaiah</i> [NICC]	2001	1-8.9-15a.15b-20.21	JHWH komt in actie.
Childs, <i>Isaiah</i> [OTL]	2001	1-8.9-15a.15b-20.21	Antwoord God v.a. 15b.
Oswalt, <i>Isaiah</i> [NIVAP]	2003	1-3.4-8.9-15a.15b-20.21	God komt in actie.
Blenkinsopp, <i>Isaiah 56-66</i> [AB]	2003	1-8.9-15a.15b-20.21	Vanaf 15b volgt JHWH's antwoord op de klacht.
Watts, <i>Isaiah 34-66^R</i> [WBC]	2005	1-15a.15b-21	-
Wilken, <i>Isaiah</i> [CB]	2007	o.a. Jes. 57-59 ontbreekt	N.v.t.
Elliott, <i>Isaiah 40-66</i> [ACCN]	2007	1-4.5-8.9-15a.15b.16-19.20-21	-
Smith, <i>Isaiah 40-66</i> [NAC]	2009	1-8.9-15a.15b-21	God komt in actie.
Paul/vdBrink/Bette, <i>Jesaja</i> [SOT]	2012	1-3.4-8.9-15a.15b-21	In vers 15b komt er een wending.
Buitink-Heijblom, <i>Jesaja</i> [De Brug]	2012	1-15a.15b-21	In vers 15 kantelpunt (van donker naar licht: God grijpt Zelf in).
Paul, <i>Isaiah 40-66</i> [ECC]	2012	1-3.4-8.9-15a.15b-19.20-21	In vers 15 kantelpunt (God grijpt Zelf in).
Goldingay, <i>Isaiah 56-66</i> [ICC]	2014	1-8.9-15a.15b-21	Een profetisch antwoord op de klacht van 9-15a.

Bijlage 2 – analyse werkwoordsvormen en suffixen Jesaja 59

Ten behoeve van de structuuranalyse in bijlage 3 zijn hieronder per vers de werkwoordsvormen en suffixen bepaald en overzichtelijk weergegeven.

59,1	<p>קָצְרָה מֵהוֹשִׁיעַ כָּבְדָה מִשְׁמֹועַ:</p>	<p>Q. pf. 3 f. sg. Hif. inf.c. prep. מִן Q. pf. 3 f. sg. Q. inf.c. prep. מִן</p>	<p>אָזְנוּ</p>	<p>הָנוּ לֹא־קָצְרָה יַד־יְהוָה מֵהוֹשִׁיעַ וְלֹא־כָבְדָה אָזְנוּ מִשְׁמֹועַ:</p> <p>suffix 3 m. sg.</p>
59,2	<p>הָנוּ מִבְּדֹלִים הִסְתִּירוּ מִשְׁמֹועַ:</p>	<p>Q. pf. 3 c. pl. Hif. ptc.(A.) m. pl. [st.a.] Hif. pf. 3 c. pl. Q. inf.c. prep. מִן</p>	<p>עֲזַבְתֶּם בִּינֵיכֶם אֱלֹהֵיכֶם וְחִטְאוֹתֵיכֶם מִכֶּם</p>	<p>כִּי אִם־עֲזַבְתֶּם הָנוּ מִבְּדֹלִים בִּינֵיכֶם לִבְיֹן אֱלֹהֵיכֶם וְחִטְאוֹתֵיכֶם הִסְתִּירוּ פְנֵיהֶם מִכֶּם מִשְׁמֹועַ:</p> <p>suffix 2 m. pl. suffix 2 m. pl. suffix 2 m. pl. suffix 2 m. pl. suffix 2 m. pl.</p>
59,3	<p>נִגְאַלּוּ דָּבְרוּ תְהַגְּהוּ:</p>	<p>Ni. pf. 3 c. pl. Pi. pf. 3 c. pl. Q. ipf. 3 f. sg.</p>	<p>כְּפִיכֶם וְאֶצְבְּעוֹתֵיכֶם שִׁפְתוֹתֵיכֶם לִשׁוֹנֵיכֶם</p>	<p>כִּי כְּפִיכֶם נִגְאַלּוּ בְדָם וְאֶצְבְּעוֹתֵיכֶם בְּעֵזֹן שִׁפְתוֹתֵיכֶם דָּבְרוּ־שִׁקֵּר לִשׁוֹנֵיכֶם עֲוֹלָה תְהַגְּהוּ:</p> <p>suffix 2 m. pl. suffix 2 m. pl. suffix 2 m. pl. suffix 2 m. pl.</p>
59,4	<p>קָרָא נִשְׁפָּט בָּטוּחַ וַדְּבַר הָרוּ וְהוֹלִיד</p>	<p>Q. ptc.A. m. sg. [st.a.] Ni. ptc.(A.) m. sg. [st.a.] Q. inf.a. Pi. inf.a. ׀ Q. inf.a. Hif. inf.a. ׀</p>		<p>אִין־קָרָא בְּצִדִק וְאִין נִשְׁפָּט בְּאִמּוּנָה בָּטוּחַ עַל־תְּהוֹ וַדְּבַר־שָׁוְא הָרוּ עֵמֶל וְהוֹלִיד אָנוּ:</p>
59,5				<p>בִּיצֵי צְפֹנוּנִי בְּלָעוּ וְקוֹרֵי עֶפְרַיִם יִאָּרְגוּ הָאֵכֶל מִבִּיצֵיהֶם יָמוּת וְהוֹרָה תִּבְקַע אֶפְעָה:</p>

	<p>בְּלָעוּ יִאָרְגוּ הָאֵלִים יָמוּתוּ וְהַזֹּרֵה תִּבְקַע</p>	<p>Pi. pf. 3 c. pl. Q. ipf. 3 m. pl. Q. ptc.A. m. sg. [st.a.] ה (lidw.) Q. ipf. 3 m. sg. Q. ptc.P. f. sg. [st.a.] ה (lidw.) ן Ni. ipf. 3 f. sg.</p>		
59,6	<p>יִהְיֶה יִתְפַּסֵּוּ</p>	<p>Q. ipf. 3 m. pl. Hitp. ipf. 3 m. pl.</p>	<p>קוּרֵי־הֵם בְּמַעֲשֵׂיהֶם מַעֲשֵׂי־הֵם בְּכַפֵּיהֶם:</p>	<p>קוּרֵי־הֵם לֹא־יִהְיֶה לְבָגֵד וְלֹא יִתְפַּסֵּוּ בְּמַעֲשֵׂיהֶם מַעֲשֵׂי־הֵם מַעֲשֵׂי־אֲנֹן וּפְעַל חֲמָס בְּכַפֵּיהֶם: suffix 3 m. pl. suffix 3 m. pl. suffix 3 m. pl. suffix 3 m. pl.</p>
59,7	<p>יִרְצֹוּ וַיִּמְהָרוּ לְשַׁפֵּף</p>	<p>Q. ipf. 3 m. pl. Pi. ipf. 3 m. pl. ן Q. inf.c. prep. ל</p>	<p>רַגְלֵיהֶם מִחֻשְׁבוֹתֵיהֶם בְּמַסְלוֹתָם:</p>	<p>רַגְלֵיהֶם לָרַע יִרְצֹוּ וַיִּמְהָרוּ לְשַׁפֵּף גַּם נָגִי מִחֻשְׁבוֹתֵיהֶם מִחֻשְׁבוֹת אֲנֹן שָׂד וְשָׂבַר בְּמַסְלוֹתָם: suffix 3 m. pl. suffix 3 m. pl. suffix 3 m. pl.</p>
59,8	<p>יִדְעוּ עַקְשׂוּ דַּרְבָּה יָרַע</p>	<p>Q. pf. 3 c. pl. Pi. pf. 3 c. pl. Q. ptc.A. m. sg. [st.a.] Q. pf. 3 m. sg.</p>	<p>בְּמַעֲגֵלוֹתָם נִתְיַבְּוֹתֵיהֶם לָהֶם כָּה</p>	<p>דַּרְבָּה שְׁלוֹם לֹא יִדְעוּ וְאִין מִשְׁפָּט בְּמַעֲגֵלוֹתָם נִתְיַבְּוֹתֵיהֶם עַקְשׂוּ לָהֶם כָּל דַּרְבָּה כָּה לֹא יָרַע שְׁלוֹם: suffix 3 m. pl. suffix 3 m. pl. suffix 3 m. pl. suffix 3 f. sg.</p>
59,9	<p>רָתַק תִּשְׁיַגְנוּ נִמְנָה נִסְלָף:</p>	<p>Q. pf. 3 m. sg. Hif. ipf. 3 f. sg. suffix 1 c. pl. Pi. ipf. 1 c. pl. Pi. ipf. 1 c. pl.</p>	<p>מִמְּנוֹ</p>	<p>עַל־כֵּן רָתַק מִשְׁפָּט מִמְּנוֹ וְלֹא תִשְׁיַגְנוּ צְדָקָה נִמְנָה לְאוֹר וְהַנְּהַח־חֶשֶׁף לְנִגְהוֹת בְּאֶפְלוֹת נִסְלָף: suffix 1 c. pl.</p>
59,10				<p>נִגְשָׁשָׁה כְּעוֹרִים קִיר וּכְאִין עֵינַיִם נִגְשָׁשָׁה כְּשִׁלְנוּ בְּצִהָרִים כְּנִשָּׁף בְּאֶשְׁמַנִּים כְּמַתִּים:</p>

	<p>נִגְשֵׁשָׁה נִגְשֵׁשָׁה פָּשְׁלוּנוּ כַּמְתִּים:</p>	<p>Pi. ipf. (coh.!) 1 c. pl. Pi. ipf. (coh.!) 1 c. pl. Q. pf. 1 c. pl. Q. ptc. m. pl. prep. כ</p>		
59,11	<p>נִהְמָה הִגָּה נִהְמָה נִהְמָה רַתְמָה</p>	<p>Q. ipf. 1 c. pl. Q. inf.a. Q. ipf. 1 c. pl. Pi. ipf. 1 c. pl. Q. pf. 3 f. sg.</p>	מִמְנוּ:	<p>נִהְמָה כְּדַבֵּימִם פִּלְנוּ וְכִיּוֹנִים הִגָּה נִהְמָה נִהְמָה לְמִשְׁפָּט וְאִין לִישׁוּעָה רַתְמָה מִמְנוּ: suffix 1 c. pl.</p>
59,12	<p>רָבוּ עָנְתָה יַדְעֵנוּ:</p>	<p>Q. pf. 3 c. pl. Q. pf. 3 f. sg. Q. pf. 1 c. pl. suffix 3 m. pl.</p>	<p>פָּשְׁעֵינוּ נִגְדָה וְחִטָּאוֹתֵינוּ כָּנוּ פָּשְׁעֵינוּ אֲתָנוּ וְעֹנֹתֵינוּ</p>	<p>כִּי־רָבוּ פָּשְׁעֵינוּ נִגְדָה וְחִטָּאוֹתֵינוּ עָנְתָה כָּנוּ כִּי־פָּשְׁעֵינוּ אֲתָנוּ וְעֹנֹתֵינוּ יַדְעֵנוּ: suffix 1 c. pl. suffix 2 m. pl. suffix 1 c. pl. suffix 1 c. pl. suffix 1 c. pl. suffix 1 c. pl. suffix 1 c. pl.</p>
59,13	<p>פָּשַׁע וְכַחֲשׁ וְנִסְוֵג דְּבַר הָרוּ וְהִגָּו</p>	<p>Q. inf.a. Pi. inf.a. ׀ Ni. inf.a. ׀ Pi. inf.a. Po. inf.a. Po. inf.a. ׀</p>	אֶלְהֵינוּ	<p>פָּשַׁע וְכַחֲשׁ בִּיהִנָּה וְנִסְוֵג מֵאֲחַר אֶלְהֵינוּ דְּבַר־לְעֹשֶׂק וְסָרָה הָרוּ וְהִגָּו מֵלֵב דְּבַר־שֹׁקֵר: suffix 1 c. pl.</p>
59,14	<p>וְהִסָּג מַעֲמֹד כְּשִׁלָּה תּוֹכֵל לְבֹוא:</p>	<p>Hof. pf.c. 3 m. sg. Q. ipf. 3 f. sg. Q. pf. 3 f. sg. Q. ipf. 3 f. sg. Q. inf.c. prep. ל</p>		<p>וְהִסָּג אַחֲוֹר מִשְׁפָּט וְצִדְקָה מִרְתּוֹק מַעֲמֹד כִּי־כְשִׁלָּה בְּרַחוּב אֲמַת וְנִכְתָּה לֹא־תּוֹכֵל לְבֹוא:</p>

59,15	<p>וַתְּהִי הָאֵמֶת נִעְלָזָה וְסָר מִרַע מִשְׁתּוֹלְלָל וַיִּרְא יְהוָה וַיִּרַע בְּעֵינָיו כִּי־אִין מִשְׁפָּט:</p>	<p>Q. ipf.c. 3 f. sg. [apocopaat] Ni. ptc.(A.) f. sg. [st.a.] Q. ptc.(A.) m. sg. [st.a.] ׀ Hitpol. ptc.(A.) m. sg. [st.a.] Q. ipf.c. 3 m. sg. [apocopaat] Q. ipf.c. 3 m. sg.</p>	<p>בְּעֵינָיו</p>	<p>וַתְּהִי הָאֵמֶת נִעְלָזָה וְסָר מִרַע מִשְׁתּוֹלְלָל וַיִּרְא יְהוָה וַיִּרַע בְּעֵינָיו כִּי־אִין מִשְׁפָּט: suffix 3 m. sg.</p>
59,16	<p>וַיִּרְא וַיִּשְׁתּוֹמֵם מִפְּגִיעַ וַתּוֹשַׁע סִמְכָתָהּ:</p>	<p>Q. ipf.c. 3 m. sg. Hitpol. ipf.c. 3 m. sg. Hif. ptc.(A.) m. sg. [st.a.] Hif. ipf.c. 3 f. sg. [apocopaat] Q. pf. 3 f. sg. suffix 3 m. sg.</p>	<p>לֹו זָרְעוּ וַצַּדְקָתוּ</p>	<p>וַיִּרְא כִי־אִין אִישׁ וַיִּשְׁתּוֹמֵם כִּי אִין מִפְּגִיעַ וַתּוֹשַׁע לֹו זָרְעוּ וַצַּדְקָתוּ הִיא סִמְכָתָהּ: suffix 3 m. sg. suffix 3 m. sg. suffix 3 m. sg.</p>
59,17	<p>וַיִּלְבַּשׁ וַיִּלְבָּשׁ וַיַּעַט</p>	<p>Q. ipf.c. 3 m. sg. Q. ipf.c. 3 m. sg. Q. ipf.c. 3 m. sg. [apocopaat]</p>	<p>בְּרִאשׁוֹ</p>	<p>וַיִּלְבַּשׁ צַדְקָה פִּשְׁרָיו וְלֹכֹבַע יִשׁוּעָה בְּרִאשׁוֹ וַיִּלְבָּשׁ בְּגָדֵי נֶקֶם תִּלְבָּשׁת וַיַּעַט כַּמְעִיל קִנְאָה: suffix 3 m. sg.</p>
59,18	<p>יְשָׁלֵם יְשָׁלֵם:</p>	<p>Pi. ipf. 3 m. sg. Pi. ipf. 3 m. sg.</p>	<p>לְצַרְיוֹ לְאַיְבָיו</p>	<p>כָּעַל גְּמֻלוֹת כָּעַל יְשָׁלֵם חֲמָה לְצַרְיוֹ גְּמוּל לְאַיְבָיו לְאֵיִם גְּמוּל יְשָׁלֵם: suffix 3 m. sg. suffix 3 m. sg.</p>
59,19	<p>וַיִּירָאוּ יָבֹוא נִסְסָה</p>	<p>Q. ipf. 3 m. pl. ׀ Q. ipf. 3 m. sg. [apocopaat] Pol. pf. 3 f. sg.</p>	<p>כָּבוֹדוֹ כָּו:</p>	<p>וַיִּירָאוּ מִמַּעַרְב־אֶת־שָׁמַיִם הַזֶּה וּמִמִּזְרָח־שָׁמַיִם אֶת־כָּבוֹדוֹ כִּי־יָבֹוא כְּנֹהַר צָר רוּם יְהוָה נִסְסָה כָּו: suffix 3 m. sg. suffix 3 m. sg.</p>

59,20	<p>וָבֵא לְצִיּוֹן גּוֹאֵל וּלְשֹׁבֵי פְּשָׁע בְּיַעֲקֹב נִאֵם יְהוָה:</p>	<p>Q. pf.c. 3 m. sg. Q. ptc.A. m. pl. [st.c.] ל prep. ל</p>	
59,21	<p>וָאָנֹכִי זֹאת בְּרִיתִי אִתְּכֶם אָמַר יְהוָה רוּחִי אֲשֶׁר עָלֶיךָ וּדְבָרֵי אֲשֶׁר-שָׁמַתִּי בְּפִיךָ לֹא-יָמוּשׁוּ מִפִּיךָ וּמִפִּי זָרַע וּרְעֵף וּמִפִּי זָרַע וּרְעֵף אָמַר יְהוָה מֵעַתָּה וְעַד-עוֹלָם: ס</p>	<p>Q. pf. 3 m. sg. Q. pf. 1 c. sg. Q. ipf. 3 m. pl. Q. pf. 3 c. sg.</p>	<p>בְּרִיתִי suffix 1 c. sg. אִתְּכֶם suffix 3 m. pl. רוּחִי suffix 1 c. sg. עָלֶיךָ suffix 2 m. sg. בְּפִיךָ suffix 2 m. sg. מִפִּיךָ suffix 2 m. sg. זָרַע וּרְעֵף suffix 2 m. sg. זָרַע וּרְעֵף suffix 2 m. sg.</p>

Bijlage 3 – structuuranalyse Jesaja 59

De laatste decennia komt er steeds meer oog voor het belang van de tekststructuur, zoals die aangereikt wordt in oude manuscripten. Rond het jaar 2000 is gestart met het internationale Pericope project (met de Nederlandse oudtestamenticus Marjo Korpel als een van de belangrijkste initiatiefnemers en nog steeds de 'Executive Editor').

The Pericope series aims at providing Bible translators and exegetes with the raw data concerning text division in ancient manuscripts of the Bible and related ancient oriental as well as classical texts. Various views on how this data should be interpreted are put forward and discussed in the series. Recent work by members of the Pericope Group has demonstrated that it pays off to study ancient unit delimitation. The hitherto largely unpublished delimitation markings appear to open up fresh vistas for biblical and oriental scholarship.²⁸⁵

Een conclusie die in verschillende bijdragen aan het project regelmatig terugkomt, is dat wanneer een tekst niet correct in structuureenheden wordt verdeeld, de betekenis ervan ook niet begrepen kan worden.²⁸⁶ Nu lijkt dit mij wel een heel boude stelling. Tegelijkertijd betekent het wel dat in elk geval geprobeerd moet worden zo goed mogelijk grip te krijgen op de structuur.²⁸⁷ De structuuranalyse in deze bijlage is daarvan het resultaat.²⁸⁸

Hoewel lang gedacht is dat vooral Psalmen, Spreuken, Hooglied, Klaagliederen en Job (veel) poëzie bevatten, is gebleken dat in elk geval ook Jesaja en de twaalf zogenaamde kleine profeten (op één na) grotendeels uit poëzie bestaan.²⁸⁹ Dat geldt ook voor Jesaja 59.

Voor het analyseren van de (poëtische) structuur is geprobeerd tot een colometrische weergave van de tekst te komen. Daarbij is ook aandacht besteed aan de accenten (cantillatietekens) die de Masoreten naast de klinkertekens hebben aangebracht.²⁹⁰ Een kanttekening daarbij is dat deze tekens daar niet primair voor bedoeld zijn.²⁹¹ Ze dienden vooral de

²⁸⁵ [Http://www.pericope.net/pericope_4.htm](http://www.pericope.net/pericope_4.htm) [24 april 2020].

²⁸⁶ Vgl. Korpel, 'Introduction', 13; Oesch, 'Gliederungskritik', 228; Korpel / Oesch, 'Preface', vii; Becking, 'Petuhah', 3; De Moor, 'Structure', 93; Revell, 'Accents', 89; Watson, 'Delimitation', 162.

²⁸⁷ Vgl. Korpel / De Moor, *Structure*, 1: 'Exegesis starts with the delimitation of the pericope to be interpreted. Whether some verses do belong to a unit or not can make all the difference between a prophecy of doom and a prophecy of salvation.'

²⁸⁸ Hierbij moet aangetekend worden, dat de omvang van het Pericope project al laat zien hoe complex en omvangrijk deze materie is. Voor een goede, gedegen structuuranalyse (zoals bijvoorbeeld Korpel & De Moor doen in *The Structure of Classical Hebrew Poetry: Isaiah 40-55*) is grondige studie vereist. Voor dit onderzoek bleek dat niet haalbaar en realistisch, waardoor hier feitelijk slechts sprake kan zijn van een serieuze aanzet tot een goede, gedegen en kritische structuuranalyse.

²⁸⁹ Fokkelman, *Dichtkunst*, 14.

²⁹⁰ Vgl. Korpel / De Moor, *Structure*, 641: 'The conclusion can only be that in general the Masoretic division into verse-lines is acceptable and may well serve as the point of departure for any discussion about the meaning of the text. Moreover, the ascending sequences of Masoretic accents (descending according to the Tabula) are a reliable guide to determine the limits of a verse-line.' Ook Revell heeft in een boeiende bijdrage aandacht besteed aan de verschillende accenten en hun onderlinge hiërarchie (Revell, 'Accents', 61-91).

²⁹¹ Sanders, 'Delimitations', 280.

cantillatie (het ritueel zingen) van de lezingen in synagogediensten.²⁹² Tegelijkertijd zijn er steeds meer aanwijzingen dat de cantillatietekens wel een hulpmiddel kunnen zijn bij het vaststellen van de colometrie.²⁹³

In het verlengde van de colometrie is in de Hebreeuwse poëzie nog meer structuur aanwezig. Fokkelman wijst op negen niveaus (van laag naar hoog): klanken, syllaben, woorden, lijnstukken (de cola's), verzen²⁹⁴, strofen, stanza's, secties en het gedicht als geheel.²⁹⁵ De eerste (lagere) vijf niveaus zijn het traditionele bereik van taalkunde en stijlonderzoek. De hogere niveaus zijn beschikbaar voor systematisch onderzoek dankzij stormachtige ontwikkelingen in de taal- en literatuurwetenschap van de twintigste eeuw.

Geprobeerd is in de structuuranalyse van Jesaja 59 in ieder geval ook zicht te krijgen op de verschillende strofen. Deze worden gekenmerkt door snelle overgangen en wisselingen. Voortdurend verandert de toon of tijd, grammaticale persoon of genre, stof of stemming. Al deze wisselingen worden weerspiegeld door strofebouw.²⁹⁶

Verder is een indeling in stanza's en secties bepaald. De stanza's zijn in het algemeen het moeilijkst te bepalen. Fokkelman wijst erop dat de fundamentele vraag gesteld kan worden of stanza's wel bestaan in de Hebreeuwse dichtkunst. Hoewel zijn eigen antwoord daarop bevestigend is, kan dan niet met zoveel zekerheid gegeven worden als bij de strofe het geval is.²⁹⁷ Ook bij onderstaande structuuranalyse is die indeling het meest tentatief.

²⁹² Vgl. Revell, 'Accents', 61: 'The term 'accent' refers to the marks which, in addition to the vowel signs, are used on the words of the Hebrew Bible. In simple terms, each accent represents a group of musical notes, a motif. Together these motifs represent the music, probably ultimately derived from the contours of formal speech, to which the text is chanted with the intention of presenting it meaningfully to an audience of congregation.'

²⁹³ Korpel / De Moor, *Structure*, 3: '[R]ecent finds have demonstrated that in this case too evidence dating back to the second and first centuries BCE proves the Masoretic colometry to be correct in about 85% of the cases. This alone should be reason enough to take testimony of [MT] much more seriously.' Vgl. Korpel, 'Introduction', 31: 'The relative weight of the distinctive Masoretic accents is well-known and does not need discussion here. In general the Masoretic colometry is very reliable, as recent research has shown and may well serve as the point of departure for any discussion about the meaning of the text.'

²⁹⁴ Let wel, hiermee wordt niet de traditionele versnummering bedoeld. Deze is afkomstig uit de 16^e eeuw en grotendeels het werk van de Franse drukker Robert Etienne. Evenzo is eerder, begin 13^e eeuw, door aartsbisschop Stephen Langton van Canterbury een hoofdstukindeling gemaakt. Korpel & De Moor wijzen er (in Korpel / De Moor, *Structure*, 2) op, dat deze indeling wel vaak als uitgangspunten genomen wordt door exegeten, maar dat het ondertussen duidelijk genoeg is dat Langtons indeling er vaak behoorlijk naast zat. In een voetnoot geven Korpel & De Moor daarvan een voorbeeld en wordt verwezen naar andere literatuur die hier aandacht voor heeft. Helaas ontbreekt nog een totaaloverzicht.

²⁹⁵ Fokkelman, *Dichtkunst*, 46.

²⁹⁶ Fokkelman, *Dichtkunst*, 110.

²⁹⁷ Fokkelman, *Dichtkunst*, 139.

Jesaja 59 - structuuranalyse				
Colometrische weergave van de Hebreeuwse tekst van Jesaja 59 ²⁹⁸	Colon	Accenten MT Tabula	Versregels	Aantal heffingen
A.i.1 Sectie A Stanza i Strofe 1 ²⁹⁹				
הֵן	1aA	[12]	anacrusis ³⁰⁰	1
מֵהוֹשִׁיעַ יְדִי־הַהֵן לֹא־קָצַרְתָּה	1aB	[2]	bicolon	3 3
מִשְׁמוֹעַ: אֲזַנּוֹ וְלֹא־כִבְדָּה	1aC	[1]		
A.i.2 Strofe 2 ³⁰¹				
כִּי אִם־עֲזָנְתִּיכֶם הֵיוּ מְבַדְּלִים	2aA	[5]	bicolon	4 3
בֵּינְכֶם לְבִין אֱלֹהֵיכֶם	2aB	[2]		
וְחֹטְאוֹתֵיכֶם הִסְתִּירוּ פָּנִים	2bA	[12]	bicolon	3 2
מִכֶּם מִשְׁמוֹעַ:	2bB	[1]		
כִּי כִפִּיכֶם נִגְאָלוּ בְדָם	3aA	[5]	bicolon	4 2
וְאַצְבְּעוֹתֵיכֶם בָּעֹן	3aB	[2]		
שִׁפְתוֹתֵיכֶם דְּבַר־יִשְׁקָר	3bA	[5]	bicolon	2 3
לְשׁוֹנְכֶם עוֹלָה תְּהַגֶּה:	3bB	[1]		
A.i.3 Strofe 3 ³⁰²				
אִין־קִרָא בְצִדְקָה	4aA	[5]	bicolon	2 3
וְאִין נִשְׁפֹּט בְּאַמּוֹנָה	4aB	[2]		
בְּטוֹם עַל־תְּהַר וְדַבַּר־שָׁוְא	4bA	[5]	bicolon	3 4
הָרוּ עֵמֶל וְהוֹלִיד אָנוּ:	4bB	[1]		
A.ii.1 Stanza ii Strofe 1 ³⁰³				
בֵּינֵי צִפְעוֹנֵי בָקָעוּ	5aA	[5]	bicolon	3 3
וְקוֹרֵי עֶכְבִּישׁ יֶאֱרָגוּ	5aB	[2]		
הָאֵכָל מִבִּיצֵיהֶם יָמוּת	5bA	[5]	bicolon	3 3
וְהַזִּוְרָה תִּבְקָע אֶפְעָה:	5bB	[1]		
A.ii.2 Strofe 2 ³⁰⁴				
קוֹרֵיהֶם לֹא־יִהְיוּ לְכֹהֵן	6aA	[5]	bicolon	3 3
וְלֹא יִתְפָּסוּ בְּמַעֲשֵׂיהֶם	6aB	[2]		

²⁹⁸ De opzet voor de nummering van secties, stanza's en strofen is overgenomen van de wijze waarop Korpel & De Moor dat hebben gedaan (met 'Strophes', 'Canticles' en 'Sub-cantos') in *The Structure of Classical Hebrew Poetry: Isaiah 40-55*.

²⁹⁹ De BHS laat na Jes. 58,14 (waar de Masoreten een tekstscheiding hebben aangebracht) een nieuwe Setuma beginnen. Met Jes. 59,1 begint dus een nieuw gedeelte (en een nieuwe sectie, stanza en strofe). Dit wordt nog onderstreept doordat het vers begint met de interjectie הֵן (zie!). Bovendien treedt (bij Jes. 59,1 t.o.v. 58,14) ook een verandering van grammaticale persoon op in de tekst.

³⁰⁰ De anacrusis is een noot of reeks noten die vóór de eerste volledige maat van een compositie komt.

³⁰¹ Met כִּי (in 59,2) is sprake van een wending ten opzichte van 59,1. Het probleem ligt niet bij JHWH, maar bij het volk (ook zichtbaar door het suffix 2 m. pl.). Vers 3 ligt vervolgens in het verlengde van en parallel met vers 2, waarin 3a gerelateerd is aan 2a en 3b aan 2b. Zodoende kunnen beide verzen beschouwd worden als één strofe.

³⁰² In 59,4 wordt de balans opgemaakt na het voorgaande (wat zichtbaar wordt in de parallele structuur en woordkeuze): een nieuwe strofe, maar nog wel dezelfde stanza.

³⁰³ Met 59,5 begint, vanwege de geïntroduceerde beeldspraak (die voortborduurde op 4b), een nieuwe stanza en strofe. Door de duidelijke relatie met het voorgaande is nog geen sprake van een nieuwe sectie.

³⁰⁴ In de verzen 6 en 7 (net als 2 en 3, samen een strofe vormend), als uitwerking van de beeldspraak in vers 5, wordt de stap gemaakt naar de praktijk. Daar zit ook een ontwikkeling in, die leidt tot de conclusie in vers 8.

	מַעֲשֵׂיהֶם מַעֲשֵׂי־אָנוּ וּפְעַל חֲמָס בְּכַפֵּיהֶם: רַגְלֵיהֶם לְרַע יִרְצוּ וַיִּמְהָרוּ לִשְׂפָף דָּם נָקִי מִחֻשְׁבוֹתֵיהֶם מִחֻשְׁבוֹת אָנוּ שֵׂד וְשֹׁבֵר בְּמִסְלוֹתָם: A.ii.3 Strofe 3 ³⁰⁵	6bA 6bB 7aA 7aB 7bA 7bB	[5] [1] [5] [2] [5] [1]	bicolon bicolon bicolon	2 3 3 4 3 3
	דָּרָךְ שְׁלוֹם לֹא יִדְעוּ וְאִין מִשְׁפָּט בְּמַעֲגְלוֹתָם נִתְיָבוֹתֵיהֶם עֲקָשׁוּ לָהֶם כָּל דֶּרֶךְ בָּהּ לֹא יִדַע שְׁלוֹם: B.i.1 Sectie B Stanza i Strofe 1 ³⁰⁶	9aA 9aB 9aC 9bA 9bB	[7] [5] [2] [5] [1]	anacrusis bicolon bicolon	1 3 3 3 3
	נִגְשָׁשָׁה בְּעוֹרֵים לָיִר וּכְאִין עֵינַיִם נִגְשָׁשָׁה כְּשִׁלְנוּ בְּצִדְהֵרִים כְּנִשָּׁף בְּאִשְׁמֻנִים כַּמְתִּים: B.i.2 Strofe 2 ³⁰⁷	10aA 10aB 10bA 10bB	[5] [2] [5] [1]	bicolon bicolon	3 3 3 2
	נִהְיָה כְּדָבִים כְּלָנוּ וְכִיּוֹנִים הָגָה נִהְיָה נִקְוָה לְמִשְׁפָּט וְאִין לִישׁוּעָה רַחֲמָה מִמֶּנּוּ: B.i.3 Strofe 3 ³⁰⁸	11aA 11aB 11bA 11bB	[5] [2] [5] [1]	bicolon bicolon	3 3 3 3
	כִּי־רָבוּ פִשְׁעֵינוּ נִגְדָּךְ וְחִטְאוֹתֵינוּ עֲנָתָה בָּנוּ כִּי־פִשְׁעֵינוּ אֲתָנוּ וְעוֹנֹתֵינוּ יִדְעוּנוּ: B.ii.1 Stanza ii Strofe 1 ³⁰⁹	12aA 12aB 12bA 12bB	[5] [2] [5] [1]	bicolon bicolon	3 3 2 2

³⁰⁵ Parallel met het slot van stanza 1 wordt stanza 2 in 59,8 afgesloten met een conclusie (met שְׁלוֹם als inclusio). Ook het tricolon (als afsluiting van de stanza en/of sectie) valt op.

³⁰⁶ Na 59,1-8 begint bij vers 9 een nieuwe sectie (en dus ook stanza en strofe). Dit blijkt uit de wisseling van grammaticaal persoon van de 3^e naar de 1^e persoon (in 9a middels het suffix en in 9b in de werkwoordsvorm). Het begin van een nieuwe sectie wordt nog extra geaccentueerd met de R^ebi' boven על־כֵּן.

³⁰⁷ Vers 10 vormt een nieuwe strofe, die inhoudelijk en grammaticaal onlosmakelijk verbonden is met vers 9: het vers ligt in het verlengde van 9b. Er is daarom sprake van dezelfde stanza.

³⁰⁸ Voor vers 11 geldt inhoudelijk en grammaticaal hetzelfde als vers 10, al ligt dit in het verlengde van 9a.

³⁰⁹ Met vers 12 is opnieuw sprake van een wending (let op כִּי). Doordat grammaticaal nog steeds sprake is van de 1^e persoon, betreft het nog wel dezelfde sectie. Het woord wordt nu echter, als een schuldbelijdenis, gericht tot JHWH (suffix 2 m. sg.). Op grond daarvan is hier sprake van een nieuwe stanza en strofe.

B.ii.2	Strofe 2 ³¹⁰	פָּשַׁע וְכַחַשׁ בְּיַהוָה	13aA	[5]	bicolon	3 3
		וְנִסְגַּג מֵאַחַר אֲלֹהֵינוּ	13aB	[2]		
		דְּבַר-עֲשָׂק וְסִרְהָ	13bA	[5]	bicolon	2 4
		הָרוּ וְהָגוּ מִלֵּב דְּבַר-יִשְׁקָר:	13bB	[1]		
B.iii.1	Stanza iii Strofe 1 ³¹¹	וְהִסַּג אַחֲרַי מִשְׁפָּט	14aA	[5]	bicolon	3 3
		וְצִדְקָה מִרְחוֹק תַּעֲמֵד	14aB	[2]		
		כִּי-כִשְׁלָה בְּרַחֲוֵב אֲמַת	14bA	[5]	bicolon	3 3
		וְנִכְחָה לֹא-תִוְכַל לָבוֹא:	14bB	[1]		
		וַתִּהְיֶה הָאֲמַת נֶעְדָּרַת	15aA	[5]	bicolon	3 3
		וְסָר מִרַע מִשְׁתוֹלָל	15aB	[2]		
C.i.1	Sectie C Stanza i Strofe 1 ³¹²	וַיִּרְא יְהוָה	15bA	[12]	tricolon	2 2 2
		בִּירַע בְּעֵינָיו	15bB	[8]		
		כִּי-אִין מִשְׁפָּט:	15bC	[1]		
		וַיִּרְא כִּי-אִין אִישׁ	16aA	[5]	bicolon	3 4
		וַיִּשְׁתַּמְּחֵם כִּי אִין מִכְּגִיעַ	16aB	[2]		
		וַתּוֹשַׁע לֹא זָרְעוּ	16bA	[5]	bicolon	3 3
		וְצִדְקָתוֹ הִיא סְמִכְתָּהּ:	16bB	[1]		
C.i.2	Strofe 2 ³¹³	וַיִּלְבַּשׂ צִדְקָה כַּשְׂרָוִן	17aA	[5]	bicolon	3 3
		וְכֹוֹבַע יִשׁוּעָה בְּרֵאשׁוֹ	17aB	[2]		
		וַיִּלְבַּשׂ בְּגָדֵי נֶקֶם תִּלְבָּשֵׁת	17bA	[5]	bicolon	4 3
		בִּיעֵט כַּמְעִיל קִנְיָה:	17bB	[1]		
C.i.3	Strofe 3 ³¹⁴	כָּעַל גְּמִלוֹת	18aA	[10]	bicolon	2 2
		כָּעַל יִשְׁלָם	18aB	[5]		

³¹⁰ Vers 13 vormt de concrete uitwerking van vers 12, waarin expliciet duidelijk wordt wat de houding en het gedrag van het volk tegenover JHWH is. Deze nieuwe strofe (let op de reeks infinitivi) maakt deel uit van dezelfde stanza.

³¹¹ Doordat in vers 14 grammaticaal weer overgegaan wordt op de 3^e persoon, begint hier een nieuwe strofe. Tegelijkertijd is sprake van een nieuwe stanza, die samen met de eerste stanza van sectie B een soort inclusio vormt om de schuldbelijdenis van 59,12-13 heen, maar tegelijkertijd in 15a afsluit met de ernst van de situatie.

³¹² In 15b komt JHWH voor het eerst in Jes. 59 als subject naar voren. Om die reden beschouw ik dit als het begin van een nieuwe sectie. (Daarbij moet wel opgemerkt worden dat sprake is van syndetische parataxis door het gebruik van de waw consecutivum in 15b, waardoor 59,9-20 wellicht toch als één sectie beschouwd moet worden. Vanwege de subjectswisseling wordt daar niet vanuit gegaan.) Ook de colometrie van 15b valt op. Er lijkt sprake van een tricolon (2 2 2 heffingen) waarbij een T^ebīr en een Tīfhā scheidend gebruikt zijn. Meer onderzoek naar en kennis van dichtkunst in de Bijbel (waaronder colometrie en cantillatietekens/scheidingstekens) is nodig om hier meer helderheid over te krijgen. Vers 16 maakt deel uit van dezelfde strofe als 15b – let op de herhaling van וַיִּרְא – en verbindt wat JHWH ziet en constateert met wat hij gaat doen.

³¹³ Vers 17 is verbonden met vers 16 (let op de tempora consecutiva en het gebruik van צִדְקָה en יִשׁוּעָה). Tegelijkertijd is sprake van een wending (een nieuwe strofe), omdat naar voren komt hóe JHWH komt, voordat in het volgende vers duidelijk wordt wat hij gaat doen.

³¹⁴ In vers 18 is de colometrie niet zo eenvoudig te doorgronden. De parallelie wijst richting een tricolon (2 2 heffingen) en een tricolon (2 2 3), waarbij in beide gevallen afgesloten wordt met יִשְׁלָם. Het tricolon markeert daarmee ook de afsluiting van de stanza (die in 15b ook met een tricolon begon). Daar ga ik vanuit. Een alternatief is dat het vers bestaat uit één tricolon (4 4 3 heffingen). Ook de combinatie van een bicolon (4 4 heffingen, afgesloten met 'Atnāh) en een monocolon (3 heffingen). Om een betere keuze te maken is meer onderzoek nodig. Voor dit onderzoek voert dat te ver.

	סִמָּה לְצִיּוֹן	18bA	[5]	tricolon	2 2 3
	גְּמוּלַ לְאַיִבָיו	18bB	[2]		
	לְאַיִים גְּמוּלַ יְשָׁלֵם:	18bC	[1]		
C.ii.1	Stanza ii Strofe 1 ³¹⁵				
	וַיִּרְאוּ מִמַּעַרְב־אֶת-שֵׁם יְהוָה	19aA	[5]	bicolon	4 2
	וּמִמְזָרְח־שָׁמֶשׁ אֶת-כְּבוֹדוֹ	19aB	[2]		
	כִּי-יָבֹוא כְּנֶהֱרַ לְצֶרֶךְ	19bA	[5]	bicolon	3 4
	רַיִם יְהוָה נִסְסָהּ בּוֹ:	19bB	[1]		
C.ii.2	Strofe 2 ³¹⁶				
	וּבָא לְצִיּוֹן גּוֹאֵל	20aA	[5]	bicolon	3 3
	וּלְשִׁבְי פֶשַׁע בְּיַעֲקֹב	20aB	[2]		
	נֶאֱמַר יְהוָה:	20bA	[1]	monocolon	2
D	Sectie D ³¹⁷				
	וַאֲנִי זֹאת בְּרִיתִי אִתְּכֶם אָמַר יְהוָה רֹחַל אֲשֶׁר עָלְיָהּ				
	וּדְבָרֵי אֲשֶׁר-שָׁמַתִּי בְּפִיָּה לֹא-יִמְוָשׁוּ מִפִּיָּה וּמִפִּי וַרְעָהּ				
	וּמִפִּי זָרַע וַרְעָהּ אָמַר יְהוָה מֵעַתָּה נַעֲדֶ-עוֹלָם:				

³¹⁵ Bij vers 19 is sprake van inhoudelijke samenhang met de subjecten van vers 18. Ze horen daarmee tot dezelfde stanza, al is door de wending (subjectswisseling en het ontbreken van een consecutivum) wel sprake van een nieuwe strofe.

³¹⁶ Door de overgang van een imperfectum meervoud (in vers 19) naar een perfectum enkelvoud (in vers 20) is sprake van een nieuwe strofe. Op grond van de inhoud is ook sprake van een nieuwe stanza (al legt het perfectum consecutivum ook juist een verbinding met vers 19). Tegelijkertijd grijpt deze stanza terug op het begin van sectie C en sluit de sectie daarmee af. Dat wordt ook zichtbaar door het afsluitende יְהוָה נֶאֱמַר.

³¹⁷ Jes. 59,21 staat in verschillende opzichten op zichzelf. Allereerst verandert het genre in proza. Daardoor is geen sprake meer van cola (al zijn de gebruikte cantillatietekens wel functioneel; vgl. Revell, 'Accents', 61-89) en dus ook niet van een strofe of stanza. Daarbij is net als in vers 9 sprake van een Re^{bia}' (boven וַאֲנִי), waardoor wellicht de (onder)scheiding ten opzichte van het voorgaande geaccentueerd wordt. Verder ligt de grammaticale persoon in 59,21 weliswaar in het verlengde van het slot van 59,20, maar wordt JHWH hier ondertussen wel voor het eerst direct sprekend ingevoerd. Vers 21 is dus te beschouwen als een nieuwe sectie. Tegelijkertijd hoort dit vers bij Jes. 59, want (na 58,14) begint pas na vers 21 een nieuwe Setuma.

Bijlage 4 – werkvertaling Jesaja 59

Rekening houdend met de structuuranalyse is een werkvertaling gemaakt van Jesaja 59. Deze werkvertaling is zoveel mogelijk brontaalgericht. Dat wil zeggen dat zoveel mogelijk het taal-eigen van de brontaal (woordvolgorde en woordgebruik) aangehouden is.

Op enkele punten is voor een iets andere dan de letterlijke vertaling gekozen. In die gevallen vermeldt een voetnoot de letterlijke vertaling. Waar in de werkvertaling een woord is toegevoegd, dat in de grondtekst ontbreekt, is cursivering toegepast.

De aangehouden grondtekst is de MT zoals de BHS die weergeeft. Bij de werkvertaling is ook aandacht besteed aan de tekstkritiek uit de BHS.

Jesaja 59 – werkvertaling op grond van structuuranalyse		
הִנֵּה	1aA	Zie,
לֹא־קָצְרָה יְדֵי־הַיְהוָה מִהוֹשִׁיעַ	1aB	niet te kort is de hand van JHWH om te verlossen;
וְלֹא־כַבְּדָה אָזְנוֹ מִשְׁמָעוֹ:	1aC	en niet te zwak ³¹⁸ is zijn oor om te horen.
כִּי אַם־עוֹנֵתֵיכֶם הֵיוּ מִבְּדָלִים	2aA	Maar jullie ongerechtigheden zijn het die scheiding maken
בֵּינֵכֶם לְבֵין אֱלֹהֵיכֶם	2aB	tussen jullie en jullie God;
וְחַטָּאוֹתֵיכֶם הִסְתִּירוּ פָנִים	2bA	en door jullie zonden is verborgen het ³¹⁹ aangezicht
מִכֶּם מִשְׁמָעוֹ:	2bB	om jullie te horen.
כִּי כַפֵּיכֶם נִגְאַלוּ בַדָּם	3aA	Ja, jullie handen zijn onrein geworden ³²⁰ met bloed,
וְאֶצְבָּעוֹתֵיכֶם בְּעָוֹן	3aB	en jullie vingers met ongerechtigheid;
שִׁפְתוֹתֵיכֶם דִּבְרוּ־שָׁקֶר	3bA	jullie lippen spreken bedrog,
לְשׁוֹנְכֶם עוֹלָה תְהַגֵּה:	3bB	jullie tong verkondigt onrecht.
אִין־קִרָא בְצִדִק	4aA	Er is niemand die roept in gerechtigheid,
וְאִין נִשְׁפָט בְּאִמּוּנָה	4aB	er is niemand die laat rechtspreken in trouw;
בְּטוֹם עַל־תְּהוֹ וְדִבְרֵי־שָׁוְא	4bA	ze vertrouwen op leegte en spreken inhoudsloos,
הָרוּ עֵמָל וְהוֹלִיד אָוֶן:	4bB	gaan zwanger van onrecht en baren onheil.
בֵּיצֵי צִפְעוֹנֵי בָקָעוֹ	5aA	Eieren van een gifslang broeden zij uit
וְקוֹרֵי עִפְבֵּישׁ יִאֲרָגוּ	5aB	en spinnenwebben ³²¹ weven zij;
הָאֵכֵל מִבֵּיצֵיהֶם יָמוּת	5bA	wie eet van hun eieren zal sterven
וְהַזֹּרְהָ תִבְקַע אֶפְעָה:	5bB	en het ingedrukte (ei) ³²² komt uit als een adder.

³¹⁸ Letterlijk: te zwaar.

³¹⁹ In de BHS wordt voorgesteld om 'zijn aangezicht' te lezen. Diverse versiones (o.a. LXX, Peshitta en Vulgaat) vertalen ook zo. Dit lijkt logisch. De vondsten in Qumran ondersteunen echter de MT. Beuken, *Jesaja III^A*, 128 bepleit het handhaven van de MT (zie ook Oswalt, *Isaiah 40-66*, 510; Blenkinsopp, *Isaiah 56-66*, 185). Het ontbreken van het bezittelijke voornaamwoord ziet Beuken als poignanter. Tegelijkertijd komt dit niet veel voor. Dat zou de keuze bij de versiones kunnen verklaren.

³²⁰ Het voorstel in de BHS is de ongebruikelijke Nif'al-perfectum-vorm te vervangen door een reguliere Nif'al- of Pu'al-vorm. Daar is echter verder geen grond voor. Mogelijk is sprake van een mengvorm (vgl. Koole, *Jesaja III*, 184; Oswalt, *Isaiah 40-66*, 510; Blenkinsopp, *Isaiah 56-66*, 185).

³²¹ Vanwege de Targum wordt voorgesteld spinnendraden te lezen. De MT wordt echter ondersteund door o.a. LXX, Qumran en Vulgaat. Er is verder geen reden om van de MT af te wijken.

³²² De opmerkelijke vorm van het vrouwelijk participium doet de BHS een aanpassing voorstellen zonder vertaalconsequenties. Met Blenkinsopp, *Isaiah 56-66*, 185 beschouw ik het als een zeldzame vorm (vgl. ook Oswalt, *Isaiah 40-66*, 511).

קוּרִיָּהֶם לֹא־יִהְיוּ לְבָגָד וְלֹא יִתְכַסּוּ בְּמַעֲשֵׂיהֶם מַעֲשֵׂיהֶם מַעֲשֵׂי־אָוֶן וּפְעַל חַמָּס בְּכַפְיָהֶם: רַגְלֵיהֶם לָרַע יָרָצוּ וַיִּמְהָרוּ לְשִׂפְךָ דָּם נָקִי מִחֻשְׁבוֹתֵיהֶם מִחֻשְׁבוֹת אָוֶן לְעֹד וְשִׁבְרָה בְּמִסְלֹחָתָם:	6aA 6aB 6bA 6bB 7aA 7aB 7bA 7bB	Hun webben ³²³ zullen niet zijn tot kleding en geenszins zullen zij zich kunnen hullen in hun werken; hun werken <i>zijn</i> werken van ongerechtigheid en werk van geweld <i>is</i> in hun handen. Hun voeten, naar het kwaad rennen ze, ze haasten zich om te vergieten onschuldig bloed; hun gedachten <i>zijn</i> gedachten van ongerechtigheid, verwoesting en ondergang <i>zijn</i> op hun gebaande wegen.
דֶּרֶךְ שְׁלוֹם לֹא יָדְעוּ וְאֵין מִשְׁפָּט בְּמַעֲגְלוֹתָם נִתְיָבוּתֵיהֶם עֲקָשׁוּ לָהֶם כָּל דֶּרֶךְ בָּהּ לֹא יָדַע שְׁלוֹם:	8aA 8aB 8bA 8bB 8bC	De weg van de vrede kennen zij niet, en er is geen recht in hun sporen; hun paden verdraaien zij, ³²⁴ ieder die op weg gaat daarop ³²⁵ , die kent geen vrede.
עַל־כֵּן רָחַק מִשְׁפָּט מִמֶּנּוּ וְלֹא תִשְׁיָגְנוּ צְדָקָה נִמְנָה לְאוֹר וְהַגְּהֵח־חֹשֶׁךְ לְנִגְהוֹת בְּצַפְלוֹת נְהַלְךְ:	9aA 9aB 9aC 9bA 9bB	Daarom verwijdert zich het recht van ons en bereikt ons niet de gerechtigheid; wij wachten op licht, maar zie! duisternis! op stralend licht, ³²⁶ in het donker gaan wij rond.
נִגְשָׁשָׁה בְּעוֹרִים קִיר וּכְאֵין עֵינַיִם נִגְשָׁשָׁה כְּשִׁלְנוּ בְּצַהְרֵי־כָּשָׁף בְּאִשְׁמֹנִים כְּמֹתֵים:	10aA 10aB 10bA 10bB	Wij tasten als blinden <i>langs</i> de wand, en als (<i>mensen</i>) zonder ogen tasten wij; ³²⁷ wij struikelen midden op de dag, als in schemering, in de kracht van ons leven <i>zijn wij</i> als de doden.
נִהְיָה כְּבָיִם כְּלָנוּ וְכִיוֹנִים הִגָּה נִהְיָה נִמְנָה לְמִשְׁפָּט וְאֵין לִישׁוּעָה רָחֵקָה מִמֶּנּוּ:	11aA 11aB 11bA 11bB	Wij brommen allen als beren en als duiven koeren wij klaaglijk; wij wachten op recht, maar het is er niet, op heil, het verwijdert zich van ons.
כִּי־רָבוּ פְּשָׁעֵינוּ נִגְדָּךְ וְחַטְאוֹתֵינוּ עֲנֹתָה בָּנוּ	12aA 12aB	Want vermenigvuldigd zijn onze overtredingen voor u en onze zonden ³²⁸ getuigen ³²⁹ tegen ons;

³²³ Hiervoor geldt hetzelfde als in 5aB.

³²⁴ Letterlijk: hun paden buigen zij krom voor zichzelf.

³²⁵ Meerdere handschriften en versiones hebben in plaats van een suffix 3 f. sg. een suffix 3 m. pl. Daarmee wordt teruggerepen op hun paden (נִתְיָבוּתֵיהֶם). De LXX en Qumran ondersteunen echter de MT. Nu is נִתְיָבוּת zowel mannelijk als vrouwelijk, waardoor vooral het verschil tussen het enkelvoud van het suffix en het meervoud van de paden problemen geeft. Door te veronderstellen dat het enkelvoud gekozen is om die kronkelweg te contrasteren met de weg van de vrede (enkelvoud) in 8aA, zie ik geen reden om de suggestie van de BHS te volgen en handhaaf ik de MT.

³²⁶ In de Peshitta en Vulgaat wordt hier een copula vermeld, dat te vertalen is met *maar*. Dat past in de strekking van de zin en klinkt logisch. Juist om die reden, zou ik pleiten voor het handhaven van de MT. Dat is in relatie met 9bA mijns inziens ook verdedigbaar. Ten opzichte van 9bA wordt dan dubbel gebruikgemaakt van het stijlmiddel van de ellipsis (zowel *wij wachten*, als *maar* ontbreekt in 9bB, maar klinkt daarin wel mee). In 11bA en 11bB gebeurt dat op hetzelfde manier.

³²⁷ In de BHS wordt hier een ander werkwoord (משש) voorgesteld, vermoedelijk doordat hier sprake is van een hapax: נִגְשָׁשָׁה. Bovendien roept de vorm (een cohortatief?!) ook vragen op in de context. Oswalt, *Isaiah 40-66*, 517 suggereert een pseudo-cohortatief, bedoeld om een verleden tijd aan te duiden. Koole, *Jesaja III*, 195 merkt op dat uit verwante semitische talen blijkt, dat de hier gebruikte hapax נִגְשָׁשָׁה (Pi.) een synoniem blijkt te zijn van משש.

³²⁸ Voorgesteld wordt om, in overeenstemming met 2 Mss, hier een enkelvoud te lezen: onze zonde. De werkwoordsvorm die erop volgt, is immers een vrouwelijk enkelvoud. De hoeveelheid tekstgetuigen die voor handhaving van de MT pleiten (waaronder Qumran, LXX en Vulgaat) bieden meer dan genoeg tegenwicht.

³²⁹ Vanwege de incongruentie die in de vorige voetnoot al naar voren kwam, staat bij Qumran en LXX het werkwoord in het meervoud. Zo heb ik ook vertaald, al is het niet noodzakelijk dat de MT incorrect is (vgl. Koole, *Jesaja III*, 199).

כִּי־פָשְׁעֵינוּ אָתָּנוּ וְעֹנֹתֵינוּ יִדְעֶנּוּם:	12bA 12bB	want onze overtredingen <i>zijn</i> bij ons, onze ongerechtigheden, wij kennen ze:
פָּשַׁע וְכַחַשׁ בְּיַהוָה וְנָסוּג מֵאַחַר אֱלֹהֵינוּ דְּבַר־עֲשָׂק וְסָרָה הָרוּ וְהָלוּ מִלֵּב דְּבַר־שִׁקָּר:	13aA 13aB 13bA 13bB	het overtreden en het liegen tegen JHWH en het zich terugtrekken van onze God vandaan; het spreken van onderdrukking en afkerigheid, het zwanger gaan en laten opwellen, ³³⁰ uit het hart, van leugenachtige woorden.
וְהִסָּג אַחֲרָי מִשְׁפָּט וְצָדִיקָה מִרְחוֹק תִּעְמָד כִּי־כָשְׁלָה בְּרַחוּב אֲמֶת וְנִכְתָּה לֹא־תוֹכֵל לָבוֹא: וַתִּהְיֶה הָאֲמֶת נִעְדָּרַת וְסָר מִרַע מִשְׁתוֹלָל	14aA 14aB 14bA 14bB 15aA 15aB	En teruggeweken is recht, en gerechtigheid staat ver af; want de waarheid struikelt op straat en oprechtheid, het kan er niet komen. En de waarheid ontbreekt en wie zich afkeert van het kwade, die wordt beroofd.
וַיֵּרָא יְהוָה וַיִּרַע בְּעֵינָיו כִּי־אֵין מִשְׁפָּט: וַיֵּרָא כִּי־אֵין אִישׁ וַיִּשְׁתוּמָם כִּי אֵין מִפְּגִיעַ וַתּוֹשַׁע לוֹ זְרָעוֹ וְצָדִיקָתוֹ הִיא סִמְכָתוֹהוּ:	15bA 15bB 15bC 16aA 16aB 16bA 16bB	En JHWH zag <i>het</i> en het was kwaadaardig in zijn ogen ³³¹ dat er geen recht was. En hij zag dat er niemand was en hij was verbijsterd dat er geen pleitbezorger was; toen kwam zijn arm hem te hulp, en zijn gerechtigheid, die ondersteunde hem.
וַיִּלְבַּשׂ צְדָקָה כַּשֵּׂרָיוֹ וְכֹבַע יְשׁוּעָה בְּרֹאשׁוֹ וַיִּלְבָּשׂ בְּגָדֵי נָקָם תְּלַבְּשָׁת וַיַּעַט כַּמְעִיל הַנְּאִיָּה:	17aA 17aB 17bA 17bB	Hij kleeedde zich met gerechtigheid als harnas, <i>met</i> een helm van redding op zijn hoofd; hij kleeedde zich met een gewaad van wraak <i>als</i> kleding ³³² en hij hulde zich als in een mantel van na-ijver.
כָּעַל גְּמִלוֹת כָּעַל יִשְׁלָם חֲמָה לְצָרָיו גְּמוּל לְאַיְבָיו לְאֵיִם גְּמוּל יִשְׁלָם:	18aA 18aB 18bA 18bB 18bC	Naar de daden, daarnaar ³³³ zal hij terugbetalen; grote woede aan zijn tegenstanders, verginging ³³⁴ aan zijn vijanden; aan de kustlanden zal hij vergelding terugbetalen. ³³⁵

³³⁰ Het (werk)woordenpaar vormt een moeilijkheid. Alternatieven zoals ook de suggestie in de BHS (waar voorgesteld wordt in plaats van de Po'el een Qal te lezen) zijn uiteindelijk geen verbetering (vgl. Beuken, *Jesaja III^A*, 140). Ook tegen het schrappen van הָרוּ (zoals in Qumran), als gevolg van dittografie, zijn goede argumenten te noemen. Met Beuken zou ik daarom willen vasthouden aan de MT (zie ook Oswalt, *Isaiah 40-66*, 518). Bovendien ondersteunen LXX, Peshitta, Vulgaat en Targum de MT.

³³¹ In de BHS wordt voorgesteld om de tekst fors te wijzigen, maar geen enkele tekstgetuige geeft hiervoor aanleiding. De tekst zelf ook niet. Wat mij betreft eerder het tegendeel (zowel inhoudelijk als wat de structuur betreft), dus ik volg de MT.

³³² In de LXX, Peshitta en Vulgaat ontbreekt dit woord. Het lijkt ook overbodig (vgl. Blenkinsopp, *Isaiah 56-66*, 195), maar is aan de andere kant wel aanwezig bij Qumran. Watts, *Isaiah 34-66*, 285 volgt de MT en Koole, *Jesaja III*, 209 ook. Koole stelt dat het woord juist functioneel is, om te onderstrepen dat de beeldspraak van de wapenrusting losgelaten wordt.

³³³ Op grond van de Targum, waarin *gml'* staat, wordt in de BHS voorgesteld *גְּמִל* te lezen. De herhaling van כָּעַל is syntactisch echter terecht en past juist goed, zowel inhoudelijk als wat betreft de colometrie (en ook als stijlfiguur). Bovendien wordt de MT ondersteund door Qumran (vgl. Blenkinsopp, *Isaiah 56-66*, 195; ook Koole, *Jesaja III*, 210 pleit voor de MT).

³³⁴ De LXX wijkt op dit punt iets af (met een synoniem), maar de MT wordt ondersteund vanuit Qumran, dus kan gehandhaafd blijven.

³³⁵ Heel 18bC ontbreekt in de LXX. Blenkinsopp, *Isaiah 56-66*, 195 oppert dat deze zin wellicht toegevoegd is om de vijanden explicieter te identificeren als buitenlanders. Dat laatste lijkt mij juist, Gods vijanden worden hier expliciet mee geïdentificeerd, maar de colometrie vormt juist een aanwijzing dat dit geen latere toevoeging vormt. Het tricolon 18b sluit namelijk heel mooi de stanza af, die in 15b ook met een tricolon begon.

וַיִּירָאוּ מִמַּעַרְבֹת אֶת־נְשָׁם יְהוָה וּמִמְזֻרְחֵי־שָׁמַיִם אֶת־כְּבוֹדוֹ כִּי־יָבֹא כְנָהָר זָרָח רוּחַ יְהוָה נֹסְסָה בּוֹ: וַיָּבֵא לְצִיּוֹן גּוֹאֵל וּלְשָׁבִי פֶשַׁע בְּיַעֲקֹב בְּאֵם יְהוָה:	19aA	Dan zullen zij vrez ³³⁶ en vanuit het westen de naam van JHWH, en vanuit het oosten zijn heerlijkheid; want hij zal komen als een ³³⁷ vernauwde rivier, de adem van JHWH drijft hem voort.
	19aB	
	19bA	
	19bB	
וַיָּבֵא לְצִיּוֹן גּוֹאֵל וּלְשָׁבִי פֶשַׁע בְּיַעֲקֹב בְּאֵם יְהוָה:	20aA	En hij zal komen naar Sion als een loss ^{er} , naar wie zich bekeren van overtreding in Jakob, spreekt JHWH.
	20aB	
	20bA	
וְאֲנִי נֹאֵת בְּרִיתִי אִתְּכֶם אָמַר יְהוָה רוּחִי אֲשֶׁר עָלְיָהּ וּדְבָרֵי אֲשֶׁר־שָׁמַתִּי בְּפִי לֹא־יָמוּשׁוּ מִפִּי וּמִפִּי זָרַע וּמִפִּי זָרַע זָרַע אָמַר יְהוָה מֵעַתָּה וְעַד־עוֹלָם:	21	Wat mij betreft, dit <i>is</i> mijn בְּרִית met hen, ³³⁸ zegt JHWH: mijn geest, die op je is, en mijn woorden, die ik gelegd heb in je mond, zullen niet wijken uit je mond en niet uit de mond van je zaad en uit de mond van het zaad van je zaad, zegt JHWH, van nu aan tot in eeuwigheid.

³³⁶ Het voorstel is om, overeenkomstig meerdere tekstgetuigen, niet וַיִּירָאוּ maar וַיָּרָאוּ te lezen. In dat laatste geval moet vertaald worden met zien in plaats van vrez^{en}. Aangezien het vrez^{en} van de heerlijkheid van JHWH ongebruikelijk is, zou dat tot dit alternatief geleid kunnen hebben. Deze variant vindt echter geen ondersteuning bij o.a. Qumran en LXX, dus met Blenkinsopp, *Isaiah 56-66*, 195 en Koole, *Jesaja III*, 212 zou ik de MT willen handhaven.

³³⁷ Griekse vertalingen (LXX, Symmachus, Aquila, Theodotion) vertalen allemaal met ὡς ποταμὸς (als een rivier). In de MT is echter tevens een lidwoord aanwezig. Aangezien de Targum door het lidwoord denkt aan de rivier de Eufraat, maar mede daardoor tot een vreemde lezing komt, pleit Blenkinsopp, *Isaiah 56-66*, 195 voor het weglaten van het lidwoord (daarbij ook wijzend op 48,18 en 66,12). Ook Koole, *Jesaja III*, 214 laat het lidwoord vervallen, maar vertaalt נָהָר als watermassa in plaats van rivier. Het laat iets zien van de complexiteit van dit vers, maar voor dit onderzoek voert het te ver daar heel grondig in te duiken. In navolging van de meeste commentaren (en vertalingen) vertaal ik daarom ook met een rivier, maar hang er verder niet te veel gewicht aan.

³³⁸ Het gebruikte אִתְּכֶם (nota obiecti met suffix 3 m. pl.) past als lijdend voorwerp ongemakkelijk in de context. De suggestie in de BHS om met verschillende tekstgetuigen אִתְּכֶם te lezen, krijgt veel ondersteuning (vgl. Blenkinsopp, *Isaiah 56-66*, 200; Oswalt, *Isaiah 40-66*, 526; Koole, *Jesaja III*, 217; Watts, *Isaiah 34-66*, 286).